

İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı

Sectarian Map of the Islamic World and Distribution of the Muslim Population

Adem ARIKAN^a

^aİslam Mezhepleri Tarihi AD,
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İstanbul

Received: 23.03.2018
Accepted: 01.05.2018
Available online: 04.09.2018

Correspondence:
Adem ARIKAN
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Mezhepleri Tarihi AD, İstanbul,
TÜRKİYE/TURKEY
ademarikan@yahoo.com

ÖZ Devletler nüfuslarını mezheplere göre tasnif etmiyor. Bundan dolayı, Müslümanların mezhep haritasını ortaya çıkarmak ve nüfus dağılımını göstermek kolay değildir. Bu bağlamda güvenilir ve yeterli bilgi sağlayacak kaynakların olmaması önemli bir engeldir. Genelde tahminlere dayanan sonuçlar çelişkili rakamlar sunmaktadır. Bu çalışmada mezheplerin coğrafyaya nispetine yönelik yaygın kullanılan bazı bilgiler ve nüfuslarına dair rakamlar, güncel ve kapsayıcı olanları seçilmeye çalışılarak bir araya getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mezhep; nüfus; Sünniler; Şiiler

ABSTRACT States do not classify their population according to sects. Therefore, it is not easy to reveal the sectarian map of Muslims and to show distribution of the population. In this context, the lack of resources to provide reliable and sufficient information is an important obstacle. Therefore, the results based on estimates present contradictory figures. In this study, publicly available information and figures about the sects were carefully collected and thoroughly analyzed to provide an encompassing map.

Keywords: Sect; madhab; population; Sunnis; Shiites; Muslim world

İslam dini, tarihî süreç içerisinde farklı coğrafyalarda yayılmıştır. Söz konusu coğrafyalarda bazen nüfusun tamamını, bazen çoğunluğunu, bazen de azınlığını oluşturan Müslüman topluluklar meydana gelmiştir. Bu topluluklar için günümüzde “İslam Dünyası” kavramı kullanılmaktadır. İslam Dünyası çok sayıda devlete bölünmüş durumdadır.¹ Bu devletlerin vatandaşları arasında farklı mezheplere mensup Müslümanlar bir arada yaşamaya devam etmektedir.

İslam dünyasında mezhep haritası ve nüfusun mezheplere göre dağılımını ortaya çıkarmanın bazı zorlukları vardır. Kullanılabilecek bilgi kaynaklarının sınırlı olması en başta zikredilmesi gerekir. Bir başka önemli husus, mevcut sınırlı bilginin güvenilirlik sorunudur. Bu konuyla ilgilenen araştırmacılar genelde tahminlere dayalı rakamlar vermekte ve bunun da etkisiyle sonuçlar genellikle birbirinden farklı olmaktadır. Bizim bu

çalışmamız da bazı yaygın tahminlerde yer alan bilgilerin derlenmesi ve imkan nispetinde mukayesesine yönelik olacaktır. İnternetteki maksatlı ve yönlendirici içeriklerden mümkün olduğu kadar uzak durmaya gayret gösterilmiştir.

KONUNUN KAYNAKLARI

İslam ülkelerinin istatistikleriyle ilgili bir merkez (SESRIC) vardır. Üye ülkelerin 2016 yılına kadar nüfus verilerine bu kurumun internet sayfasından ulaşma imkânı vardır.² Burada verilen rakamlar söz konusu ülkelerdeki bütün nüfusu göstermektedir. Dolayısıyla Müslüman olmayanları da kapsadığına dikkat etmek gerekir. Ayrıca üye ülkeler dışında da yaşayan Müslümanlar vardır.

Birleşmiş Milletler de 2017 yılı verilerini içeren yayınında bütün ülkelerin nüfuslarını vermektedir.³ Ancak burada da dine göre bir tasnif yoktur. Nüfusla ilgili CIA tarafından derlenen veriler çokça kullanılmaktadır. Buradaki nüfus bilgilerinde bazı devletler için mezhep oranları da verilmektedir.⁴ Edin Radoncic 2013 yılında yayınladığı çalışmasında ülkelerin Müslüman nüfusunu ele alırken halkın çoğunluğu için Sünnî, Şîî, Hanefî gibi mezhebi kimliğe dair ifadeler kullanmaktadır.⁵ Özellikle bazı bölgeler ve ülkelerde mezheplerin dağılımının haritalar ile gösterilmesine yönelik Izady'nin haritalandırma çalışması çok kullanılmaktadır.⁶ Ancak onun haritalarında verdiği oranlarda da farklı rakamlar vardır. Örneğin Irak ile ilgili iki farklı haritasında mezheplerin nüfus oranları değişmektedir.

Pew Research Center tarafından 2009 yılında *Mapping the Global Muslim Population* adıyla yayınlanmış araştırmada, İslam Dünyasında mezheplerin nüfus oranları, daha çok Sünnî ve Şîî ayrımı yapılarak verilmiştir.⁷ Bu raporda 100 binin üzerinde Şîî nüfus barındıran ülkelere ayrı olarak yer verildiği gibi daha az Şîî nüfusu olan ülkeler de listelenmiştir.⁸

İran'da mezhep araştırmalarına yönelik, özellikle Şîî nüfusu hakkında özel yayınlar yapılmıştır. İran'da mezhepler ile ilgili özel kurumlar bulunmaktadır. Mezhepleri birbirine yakınlaştırmak iddiasıyla 1991 yılında Tahran'da el-Mecmau'l-Âlemî li't-Takrîb beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye isimli bir kurum faaliyete geçirilmiştir. Bu kurumla ilişkili olarak 1992 yılında Dânişgâh-i Mezâhib-i İslâmi adlı bir üniversite⁹ kurulmuştur. İran'da ayrıca Mezhepler ve dinler araştırmaları için kurulmuş Dânişgâh-i Edyan ve Mezâhib¹⁰ üniversitesi de vardır. Bu üniversiteler mezhepler ile ilgili yayınlar da yapmaktadır. Bu yayınlardan biri ders kitabı gibi olan Seyyid Ebu'l-Hasan Nüvvâb'ın *Dersnâme Coğrafya-i Teşeyyu'*; *Teşeyyu der Cihân-ı Muâsır* isimli kitabı,¹¹ dünyadaki Şîî nüfusun yoğun olduğu ülkelerdeki Şîîlerin durumunu ele almaktadır. İsnâaşeriyye'nin yayıldığı ülkelerdeki durumlarıyla ilgili nispeten daha fazla bilgi olduğundan bu çalışmaya da yansıtma imkânı olmuştur.

² İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC) www.sesric.org/oicstat.php

³ United Nations Department of Economic and Social Affairs/Population Division, *World Population Prospects: The 2017*, New York, s. 7 <https://www.compassion.com/multimedia/world-population-prospects.pdf>.

⁴ www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2119rank.html, 16.12.2017

⁵ Edin Radoncic, *World almanac of the demographic history of Muslims*, Trans. M. Durmic, Sarajevo 2013.

⁶ Michael Izady, *Atlas of the Islamic World and Vicinity (Infographs, Maps and Statistics Collection)*, <http://gulf2000.columbia.edu/maps.shtml>.

⁷ Pew Research Center's Forum on Religion and Public Life, *Mapping the Global Muslim Population*, 2009, <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2009/10/Muslimpopulation.pdf>, 03.11.2017. Kemal Çiçek bu araştırmayı geniş bir şekilde değerlendirmiştir. Kemal Çiçek, "Dünya Müslümanlarının Nüfusu ve Dağılımı" Pew Research Center'in Ekim 2009 Tarihli Raporu Çerçevesinde", *Yeni Türkiye*, sayı: 95, 2017, s. 39-65.

⁸ Pew, *Mapping the Global Muslim Population*, s. 10, 39.

⁹ <http://mazaheb.ac.ir>

¹⁰ <http://urd.ac.ir>

¹¹ Seyyid Ebu'l-Hasan Nüvvâb, *Dersnâme Coğrafya-i Teşeyyu'*; *Teşeyyu der Cihân-ı Muâsır*, Tahran, Dânişgâh-i Edyan ve Mezâhib 1393/2014.

Daha önce Büyükkara, Ortadoğu başlıklı bir çalışmasında İslam Dünyasının büyük bölümünde mezheplerin coğrafi dağılımı ve nüfusları hakkında bilgi vermiştir.¹² Büyükkara'nın makalesi, bu çalışmanın içeriğini belirlemede oldukça faydalı olmuştur. Mezhepler ile ilgili yapılmış atlas çalışmaları da vardır. Bunlardan iki tanesi genel başlıklı,¹³ biri ise Şîa hakkındadır.¹⁴ Ne yazık ki hiçbirine ulaşma imkânımız olmadı.

RAKAMLAR VE GÜVENİLİRLİK SORUNU

Yapılan birçok çalışmada ülkelerin halkının mezhebi kimliği hakkında “tamamı Sünnî” veya “çoğunluğu Şîi” gibi detay içermeyen ifadeler kullanılmaktadır. Bu sebeple ülkelerin toplu nüfuslarının listelenmesi yararlı olacaktır.

Günümüzde kendini bir mezhebe nispet etmeyen Müslümanlar da vardır. Bu bazı ülkelerde büyük rakamlara ulaşmaktadır. Pew'in 2012 yılında yayınladığı araştırmada bazı ülkelerde nüfusun önemli bir kısmının, mezhebi kimlik yerine “sadece Müslüman” olarak kendini tanımlamayı tercih ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Kazakistan % 74, Arnavutluk % 65, Kırgızistan %64, Kosova % 58, Endonezya % 58, Mali % 55, Bosna Hersek % 54, Özbekistan % 54 ile nüfusunun yarıdan fazlası kendini “sadece Müslüman” olarak tanımlamıştır. Azerbaycan % 45, Nijerya, % 42, Tunus % 40 gibi oranlarla kendilerini “sadece Müslüman” olarak tanımlayan nüfuslarıyla listenin üst sıralarında yer almaktadır. Diğer ülkelerde daha az oranlarda olsa da kendini ifade etmek için mezhebe nispete gerek duymayan Müslümanların oranı hiç de az değildir.¹⁵

Davut Dursun'un güncel olduğu için tercih ettiği¹⁶ Muslim Population sitesinin 2016 verileri bir mukayese imkânı olması için CIA verileri ile birlikte incelenebilir. Bu iki kaynağın mukayesesinde bile özellikle Afrika'daki bazı ülkelerin Müslüman nüfus oranı üç katına kadar çıkacak şekilde farklılaşabilmektedir. Özellikle oranları mukayese etmek uygun olacaktır. Çünkü ülkelerin toplam nüfusu için farklı yılların verileri listelenmektedir. Bu arada oluşan artışları yansıtmadığı için farklı rakamlar çıkabilir. Bu kaynaklardan hangi ülke için hangi yılın sayımının/tahmininin kullanıldığı kontrol edilebilir.

Bu veriler başka çalışmalardaki rakamlarla karşılaştırılınca çok farklı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Örneğin bizzat Amerika'da Müslüman oranını yüzde 0,9 olarak vermektedir ki bundan 2 milyon 939 bin gibi bir Müslüman nüfusa ulaşılmaktadır. Bir örnek olarak Recep Şentürk 1998 yılında sunduğu tebliğinde “ABD'de tahminen 7-10 milyon arasında Müslüman yaşamaktadır” diyerek toplam “ABD nüfusunun % 4'ü civarında” olduğunu kaydetmektedir.¹⁷ Yüzde 4 oranı CIA'nın verdiği güncel toplam nüfusa yansıtıldığında Müslüman nüfus 13 milyonu aşmaktadır. Edin Radoncic 2010 yılı için yüzde 5-7 aralığında oran vermektedir.¹⁸ Bu durumda rakam daha yüksek olacaktır. “Amerika'daki

¹² Mehmet Ali Büyükkara, “İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, c. 6, sy: 2, 2013, s. 321-354.

¹³ Sâmî el-Melgûs, *Atlasu'l-Fırah ve'l-Mezâhib fi't-Târîhi'l-İslâmî*, Riyad, Obeikan, 1438/2017; Şevki Ebû Halil, *Atlasu'l-Fırah ve'l-Mezâhib*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 2012.

¹⁴ Resul Caferiyan, *Atlasu'ş-Şîa*, Arapça'ya çeviren: Nasir el-Ka'bi ve Seyf Ali, el-Merkezü'l-Akademîki li'l-Ebhâs, Beyrut 2013.

¹⁵ Pew, *The World's Muslims: Unity and Diversity*, 2012, <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2012/08/the-worlds-muslims-full-report.pdf>, 27.12.2017, s. 30.

¹⁶ Davut Dursun, “21. Yüzyılda Dünya Müslümanlarının Nüfusu ve Dağılımı”, *Yeni Türkiye*, sayı: 95, 2017, s. 32.

¹⁷ Recep Şentürk, “Amerika'da Yaşayan Müslümanlar -Neden İslam Amerika'da En Hızlı Yayılan Din?-", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, İstanbul, İSAM, 1998, s. 85.

¹⁸ Radoncic, *World almanac of the demographic history of Muslims*, s. 476.

Müslüman nüfus tahminleri araştırma ve metodolojiye bağlı olarak değişmektedir.”¹⁹ Göçmenlik Bürosu inanç ile ilgili kayıt tutmadığı için rakamlarda kesinlik yoktur.²⁰

Başka bir örnek olarak, Etiyopya’daki Müslüman oranı 33,9 olarak verilmektedir. Başka bir kayda göre “Müslümanlar ülke nüfusunun yüzde 65’ini oluşturmasına rağmen nüfus verilerinde yüzde 34 civarında gösterilmektedir. Ülke yönetimi azınlık Hıristiyan Tigray kabilesinin elindedir.”²¹ Etiyopya’nın 105.350.020 olan toplam nüfusunun yüzde 33,9 oranı kabul edildiğinde 35.7 milyon olan Müslüman nüfus, yüzde 65 olduğunda 68.4 milyona çıkacaktır. Bu iki rakam arasındaki fark çok büyüktür. Bu çelişkili rakamların farkında olarak farklı verileri mukayese etmek yararlı olacaktır.

1. SÜNNÎ HARİTASI VE NÜFUS DAĞILIMI

Genellikle mezhepler ile ilgili nüfustan bahseden araştırmalar Sünnîlerin çoğunluğu oluşturduğunu ifade etmekle yetinir. Bazı çalışmalarda Sünnî-Şîî mukayesesi yapılır. Sünnîlerin kendi içinde nasıl dağıldığına dair veri bulmak zordur. Sünnîlikten söz eden bazı yayınlarda fıkıh mezhepleri üzerinden genellemeler yapılmaktadır. Buna bir örnek olarak Ürdün’de 2017 yılında yayınlanmış verilere göre dünya nüfusunun % 24,38 oranında 1,84 milyar Müslüman yaşamaktadır. Bu Müslümanların % 90’ı Sünnî, % 9,5’i Şîî, % 0,5’i İbâzî olarak tasnif edilmektedir. Toplamda %90 olarak verilen Sünnîler fıkıh mezheplerine göre Hanefî %45, Şâfiî %28, Mâlikî %15 ve Hanbelî %2 oranlarında müntesibe sahip gösterilmektedir. Toplamda % 9,5 olan Şîîler ise, İsnâaşeriyye % 8, Zeydiyye %1’den az, İsmailiyye % 0,5’ten az olarak taksim edilmektedir.²² Bu veriler için neyi kaynak olarak kullandıkları açık değildir.

Diğer bir örnek olarak Rifai’nin derlemesinde Hanefiler yine %45 oranında gösterilmiş, Şâfiîler %33’e yükseltilmiş, Mâlikiler %18’e yükseltilmiş, az da olsa yükseltelen Hanbelîler %3 olarak gösterilirken Vehhâbiler %1 olarak ayrı tasnif edilmiştir. Bu veriler için ülkelerin nüfusları toplanarak bir sonuca varılmaktadır. Ancak ülkelerdeki bütün nüfus sadece bir mezheptenmiş gibi gösterilmesi ilk itiraz edilebilecek husustur. Fıkıh mezheplerinin çoğunluğu oluşturmaları itibara alınarak coğrafyası da çıkarılmaktadır.²³ Izady’nin mezhepler ile ilgili haritalandırmalarında da Sünnîler fıkıh mezhepleri üzerinden gösterilmektedir.²⁴

Ahmed Teymur Paşa (1871-1930) dört fıkıh mezhebinin tarihte yayıldığı coğrafyaları ele aldığı eserinde, mezheplerin bu coğrafyalarda yayılmasını sağlayan sebeplere de değinmektedir. Bazı coğrafyalarda bir dönem temsil edilmiş bir mezhebin zamanla o bölgede tamamen müntesipsiz kaldığına dair örnekler de vardır. Aynı zamanda dört fıkıh mezhebinin itikadî mezhepler ile ilişkisi hakkında da genel bilgiler vermektedir. Hanefiyye usûlde İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’ye tâbidir. Mâlikîyye usûlde Ebu’l-Hasan el-Eş’arî’ye tâbidir. Şâfiyye çoğunluğu bakımından Eş’ariyye mezhebindedir. İçlerinde istisnâ sayılacak az miktarda teccîm ve itizâl görüşlerini benimsemiş olanlar da vardır. Hanbelî mezhebinin usûlde kendine has görüşleri vardır. Eş’arîler ile teccîm ithamları hususunda tartışmaları olmuştur.²⁵

¹⁹ Sarah Sayeed, “Amerika’daki Müslümanlar”, *Medeniyet ve Değerler: Açık Medeniyet-İstanbul Yaklaşımı*, ed. Recep Şentürk, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2013, s. 264.

²⁰ Ayşe Şebnem Sarı Önerbay, “Amerika’da Müslüman Olmak”, *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara, 2017, s. 402.

²¹ Zülfikar Bağrıyanık, “Etiyopya’da İslam ve Müslümanlar”, <http://www.afrika.com.tr/?pnum=43>, 18.12.2017.

²² The Royal Islamic Strategic Studies Centre, *The Muslim 500: The 500 Most Influential Muslims 2018*, 2017, s. 3, 16 rissc.jo, 30.12.2017.

²³ Sayyid Rami al Rifai, *Madhhab Demographics of the Muslim World (Who is the Main body of The Ummah)*, s. 4

<https://sunnahmuakada.files.wordpress.com/2014/09/who-is-the-main-body-of-the-ummah-muslim-demographics1.pdf>

²⁴ http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Islam-Sunni_Denominations_lg.png

²⁵ Ahmed Teymur Paşa, *Nazratun Târîhiyye fi Hudûsi el-Mezâhibu’l-Fikhiyyeti’l-Erbaa el-Hanefi, el-Mâlikî, eş-Şâfi’î, el-Hanbelî ve İntişâruhâ inde Cumhûri’l-Müslimîn*, takdim: M. Ebu Zehra, Dâru’l-Kâdiri, Beyrut 1411/1990, s. 60, 69, 80, 84.

Hanefî mezhebinden olan Müslümanlar Hind alt kıtasında, Orta Asya ve Balkanlar'da çoğunluk olarak yaşamaktadır. Bazı Arap ülkelerinde Hanefiler vardır. Pakistan, Hindistan, Bangladeş, Afganistan, Türkiye, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan, Bosna Hersek, Kosova, Arnavutluk ve Romanya, Çin, Rusya'daki Tataristan, Başkurdistan halklarının ve Ukrayna'da Kırım Tatarlarının çoğunluğu Hanefidir. Irak, Suriye, Lübnan ve Mısır gibi Orta Doğu ülkelerinde Hanefiler ve Şâfiiler birlikte yaşamaktadır. Hint alt kıtasındaki Müslümanlar eskiden beri Hanefî mezhebindendir. Ancak güneyde sahildeki yerleşim yerlerine Yemen ve Hicaz'dan gelen tüccarlar sebebiyle Şâfiî mezhebi de yayılmıştır. Madras (Chennai), Kerala eyaletindeki Malabar'da (Melîbâr) Mappila (Mopla) Müslüman topluluğunda ve Maharashtra eyaletindeki Kokan'daki (Konkan) Müslümanlar arasında Şâfiî mezhebi yaygındır. Ayrıca Hint alt kıtasında son iki asır içinde mezhebi taklit etmeden kitap ve sünnet ile amel etmeyi savunanlar ortaya çıkmıştır.²⁶ Şâfiî mezhebinden olan Müslümanlar Güneydoğu Asya'da Endonezya, Malezya, Filipinlerde çoğunluğu oluşturur. Mısır'ın güneyinde, Ürdün, Sudan, Jibuti, Eritre, Etiyopya, Somali ve Yemen halklarının çoğunluğu Şâfiî mezhebindendir. Ayrıca Şâfiilerin azınlık olarak yaşadıkları başka bölgeler de vardır. Malikî mezhebi Afrika'nın kuzeyinde ve batısında, Libya, Tunus, Cezayir, Fas, Moritanya, Mali, Senegal gibi ülkelerin halkları arasında yaygındır. Ayrıca Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan'ın doğusunda ve Umman'da Malikî mezhebinden Müslümanlar yaşamaktadır. Hanbelî mezhebi Suudi Arabistan, Katar ve BAE halkları arasında yaygın, Suriye ve Irak'ta ise azınlık olarak yaşamaktadır. Hanbelîler içerisinde Vehhâbiler de ortaya çıkmıştır.²⁷

Ehl-i Sünnet kendi içinde, genellikle Selefiyye (Eseriyye, Hanâbile), Maturidîyye ve Eş'ariyye olmak üzere üçe ayrılarak tasnif edilmektedir. Hanbelî âlimlerin²⁸ de yer verdiği bu üçlü geleneksel tasnif, bazen farklı ifade edilse de genelde kabul görür.²⁹ Ancak Hanbelî mezhebini de sahiplenen bazı Vehhâbî müellifler Maturidîyye ve Eş'ariyye'nin kurtuluşa erecek fırka (fırka-i nâciye) olamayacağını iddia eder. Bu dışlayıcı Vehhâbî görüşe göre "Ehl-i Sünnet bir fırkadan ibarettir."³⁰ Muhammed b. Abdilvehhâb'ın torunu Abdurrahman, Allah'ın sıfatları ile ilgili görüşlerinden dolayı Eş'ariler için "kâfir tâife"³¹ demek, Maturidîlerin küfre ve şirke düştüğü yerleri keşfeden tezlerde³² de sıfatlar konusundan deliller getirilmektedir. "Vehhabilik akımı, tekfir unsurunun aşırı kullanımı ve bu yolla dışladığı kesimlere uyguladığı şiddet nedeniyle çoğu zaman Haricilik ile özdeşleştirilmiştir."³³

1.1. Mâtürîdiyye

İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) adına nispet edilen Maturidîyye mezhebinin görüşleri genellikle Hanefiler arasında kabul görmüştür. Günümüzde Türkiye, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Balkanlar, Hindistan, Pakistan, Malezya, Endonezya ve Kuzey Afrika'daki ülkelerde itibar görmektedir.³⁴

²⁶ Abdulhay el-Hasanî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fî'l-Hind; Maârifü'l-Avârif fî Envâil-Ulûm ve'l-Maârif*, Hindawi, Kahire 2015, s. 99.

²⁷ al Rifai, *Madhhab Demographics of the Muslim World*, s. 4; Joshua Castellino ve Kathleen A. Cavanaugh, *Minority Rights in the Middle East*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 37.

²⁸ Abdülbâkî el-Mevâhibî el-Hanbelî, *el-Ayn ve'l-Eser fî Akâidî Ehlî'l-Eser*, thk: Isâm Ravvâs Kalacî, Dâru'l-Memûn li't-Turâs, Dimaşk 1407/1987, s. 53; Şemsüddin Ebu'l-Avn Muhammed es-Seffârîni el-Hanbelî, *Levâmiu'l-Envârî'l-Behiyye*, c. 1-2, 2. bsk., el-Hâfikîn, Dimaşk 1402/1982, c. 1, s. 73.

²⁹ Sadüddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, c. 1-5, Tahkik: Abdurrahman Umayra, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998, c. 5, s. 231; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *İhâfû's-Sâde*, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2002, c. 2, s. 8; İsmail Hakkî İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1339-1341, I, s. 98.

³⁰ Sâlih b. Abdilazîz Âlû's-Şeyh, *el-Leâli'l-Behiyye fî Şerhi'l-Akîdeti'l-Vâsitiyye*, thk: Adil Rifâ'î, Âsime, Riyad 1431/2010, s. 88-90; Muhammed Sâlih el-Useymin, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsitiyye*, Dar İbnü'l-Cevzî, Riyad 1416/2000, c. 1, s. 53.

³¹ Abdurrahman b. Hasan b. Muhammed b. Abdilvehhâb, *el-Matlabu'l-Hamid fî Beyâni Makâsidi't-Tevhîd*, Dâru'l-Hidâye, Riyad 1411/1991, s. 164.

³² Şemsüddin es-Selefi el-Afgânî, *Adâü'l-Mâtürîdiyye li'l-Akîdeti's-Selefiyye*, c. 1-3, Taif 1419/1998, c. 3, s. 356, 358. Bu tez ile ilgili detaylı tespitler için bkz. Said Fûde, *Min Tehâfütî't-Teymiyye maa Şems es-Selefi*, <http://www.aslein.net/showthread.php?t=11757>, 10.10.2013, s. 3 vd.

³³ Mehmet Ali Büyükkara, "Hariciliğin Modern Bir Görüntüsü Olarak Tekfirçilik", *İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği*, ed. Ahmet Emin Dağ, İnsamer, İstanbul 2016, s. 18, 19.

³⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 28, s. 174.

İmam Mâturîdî Sâ mânîler Devleti (819-999) döneminde yaşamıştır. Bu dönemin coğrafyacılarından el-Makdisî'nin (ö. 380/990) de ifade ettiği gibi Sâ mânîler, Hanefî mezhebine mensuptu.³⁵ Emîr İsmâîl b. Ahmed'in (279-95/892-907) isteğiyle Hanefî âlim el-Hakîm es-Semerkindî (ö. 342/ 953) *es-Sevâdu'l-A'zam* isimli eserini yazmıştı.³⁶ Gaznelilerin (961-1187) asıl kurucusu sayılan Sebüktegin köle olarak Sâ mânîlerin memleketine gelince Müslüman olmuştur.³⁷ Karahanlılar (840-1212) döneminde telif edilen eserlerin büyük bölümü Hanefî âlimler tarafından yazılmıştır.³⁸ Selçuklular da İslâmiyeti kabul ederken muhtemelen Sâ mânîlerin uç valisinden din adamları istemişlerdir.³⁹ Sâ mânîlerin Hanefî mezhebine ilgileri bölgede kurulan bu devletleri de etkilemiştir. Bu devletlerin sultanları arasında farklı mezheplerden âlimler ile yakın ilişkiler kuranlar da olmuştur.

Hanefî coğrafya Moğol istilasında büyük mağduriyet yaşamıştır. Birçok yerleşim yeri tahrip edilmiş, insansız hale gelmiş, ıssızlaşmıştır. Ancak zamanla Müslüman olan Moğolların içinden çıkan hanedanlar döneminde de bölgede mezhebi kimliğin devam ettiği anlaşılmaktadır. Memluk hükümdarı Sultan Çakmak (el-Meliku'z-Zâhir) 843/1439 yılında Herat'a gönderdiği elçisiyle Timurlu hükümdarı Mirza Şahruh'tan beş muteber kitap istemişti. Bunlardan biri Mâturîdî'nin *Tevlât*'ıydı. Herat kütüphanesinde mevcut olan bu eserler güzel bir hat ile yeniden yazılıp elçiye teslim edilmişti.⁴⁰ el-Hakîm es-Semerkindî'nin *es-Sevâdu'l-A'zam*'ının Farsça çevirisi Muhammed Pârsâ tarafından 795/1393 yılında ihtisar edilmiştir.⁴¹

Hint alt kıtasında uzun süre hüküm sürmüş Bâbürlü Devleti'nin (1526-1858) kurucusu ve ilk hükümdarı Zahîrüddîn Muhammed Bâbür (ö. 937/1530) Semerkant'a hâkim olmak için mücadele etmişti. Bâbür, Semerkant hakkında şöyle yazmaktadır:

“Semerkant kadar güzel bir şehir dünyada az bulunur... Ahalisi tamamen Sünnî, pâk mezhep, şeriate bağlı ve dindardır. Hazret-i Peygamber zamanından beri, Maverâünnehir'de o kadar çok İslâm imamları yetişmiştir ki, hiç bir vilâyetten bu kadar imamın çıktığı mâlûm değildir. Kelâm imamlarından olan Şeyh Ebû Mansûr, Semerkant'ın Mâturîd adlı mahallesindedir. Kelâm imamları iki fırkadır. Birine Maturidîye, diğerine Eş'ariye derler. Maturidîye, Şeyh Ebû Mansûr tarafından kurulmuştur.”⁴²

Bâbürlü Devleti'nin hükümdarlarının destekleriyle yazılan *el-Fetâvâ el-Hindiyye* gibi eserlerin yanı sıra Hint alt kıtasında varlığını sürdüren medreselerin geçmişi de bu devlet zamanına dayanmaktadır. Günümüzde Hanefîliğin medrese geleneği yaygın olarak Hint alt kıtasında temsil edilmektedir. Orta Asya'da da bunun etkisini görmek mümkündür. Olivier Roy'un ifadesiyle, “Orta Asya uleması kitaplarını Mekke'den, hele Meşhed ya da Kum'dan değil Lahor'dan, Bombay'dan, Delhi'den getiriyordu.”⁴³ Kitapların yanı sıra bölgeye gidip eğitim alan âlimler de bu medreselerdeki eğitimin taşıyıcıları olmuştur. Muhammedcân Rustemov Damullah Hindustanî (1892–1989) Hindistan

³⁵ Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Brill, Leiden 1906, s. 338-339; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâ mânîler Devleti 874-1005)*, İstanbul 2007, s. 453. Günümüzde Tacikistan'da Sâ mânîler Devleti'ni sahiplenilmekte ve Tacikler kendilerini bu devletin mirasçısı olarak görmektedir. Fahri Türk, “Tacikistan” *Yeni Türkiye*, sayı: 96, Ankara 2017, s. 440.

³⁶ el-Hakîm es-Semerkindî, *Tercüme-yi Sevâdi'l-A'zam*, neşr. A. Habîbî, Tahran 1348/1969, s. 18.

³⁷ Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, Ankara 2002, s. 28, 32.

³⁸ Bu konudaki detaylar için bkz. Yusuf Ziya Kavakcı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera' al-Nahr İslam Hukukçuları*, Erzurum 1976, s. 305.

³⁹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, Ankara 1979, s. 21-22.

⁴⁰ Gıyasüddin Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, neşr. M. Debir Siyaki, İntişarat-ı Hayyam, Tahran 1380, c. 3, s. 628.

⁴¹ Muhammed Pârsâ, *Risâle Müntehabe min Akideti Ebi'l-Kasım es-Semerkindî*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya, nr. 1663.

⁴² Zahîrüddîn Muhammed Bâbür, *Baburname: Babur'un Hatıratı*, çeviren: Reşit Rahmeti Arat, MEB. Yay., Ankara 1970, c. 1s. 68, 69.

⁴³ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Moralı, Metis Yay., İstanbul 2000, s. 199.

medreselerinde eğitim aldıktan sonra Tacikistan'da Duşembe'de geleneksel Hanefî eğitimi canlandırmaya gayret sarfetmiş, bölgede Selefîyye karşıtlığının sembol ismi olmuştur.⁴⁴

Günümüzde Hindistan sınırları içerisinde kalan Delhi'nin 150 km. kuzeyindeki Deobend kasabasında 1866 yılında kurulan Diyûbend/Deoband Dârülulûmu'nun⁴⁵ kuruluşundaki esaslardan biri İmam Mâtürîdî'nin görüşlerinin kabul edilmesiydi.⁴⁶ Ebû Hanife ve Mâtürîdî'nin akidesini takip eden bu medreselerin müntesipleri Hindistan ve Pakistan'ın yanı sıra İngiltere'nin sömürgesi olan Güney Afrika gibi yerlerde ve İngiltere'ye yerleşmiş Müslümanlar arasında yaygındır.⁴⁷ Hindistan ile birlikte Pakistan, Afganistan ve Bangladeş Diyubendi medreselerinin yaygın olduğu ülkelerdir.⁴⁸

Bir dönem Diyûbend'de müderris olan Halîl Ahmed Sehârenpûrî (1852-1927) 1907 yılında yazdığı eserinde “cemâatimiz furûda Ebû Hanife'yi, usûlde Ebu'l-Hasan el-Eşarî ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'yi taklit eder” diyerek başlamakta ve tasavvufta Nakşibendiyye, Çiştîyye, Kâdiriyye ve Suhreverdiyye müntesipleri olduklarını kaydetmektedir.⁴⁹ Muhammed Tayyib 1979 yılında kaleme aldığı eserinde “Diyûbend uleması kendilerini Mâtürîdî olarak tarif ederler ancak içlerinde Eş'arîler de vardır” demektedir.⁵⁰ Güney ve Güneydoğu Asya'da Maturidîlik farklı âlimler tarafından telif edilen eserler ile tarihten günümüze nüfusun büyük bölümünün itikadî görüşlerini şekillendiren ekol olmuştur.⁵¹

Cemâat-i Teblîğ'i kuran Muhammed İlyas Kandehlevî⁵² (1885-1944) Deobend Dârül-Ulûmu'nda ders almıştı. 1926 yılında Delhi'nin güneybatısında yer alan Mevat'ta cemaati meydana getirecek faaliyetlere başlamıştı.⁵³ Mezhebî tartışmalara girmemek cemaatin esaslarından olmakla birlikte Cemâat-i Teblîğ, Diyûbendîliğe dayanmaktadır. Aynı şekilde Tâlibân hareketi de Diyobendiyye ekolünden gelmektedir. Tâlibân hareketinin bir dönem hâkim oldukları bölgelere gelen bazı Selefî grupların etkilerinden söz edilmektedir.⁵⁴

Pakistan ve civarında yaygın olan Birelviye cemaatinin kurucusu Ahmed Rıza Han Birelvî'nin (1856-1821) kitaplarında el-Hanefî el-Maturidî şeklinde mezhebi, el-Kâdirî şeklinde sûfî kimliği ifade edilmektedir.⁵⁵ Birelviler, Hanefî-Mâtürîdî ve sûfî kimliklerini sahiplenip, benzer kimliklere sahip ancak daha çok medrese ve fıkıh ağırlıklı bir zihniyette olan Diyûbendileri, Hz. Peygamber'in vasıfları hakkındaki gibi bazı tartışmalar üzerinden tenkit ve hatta bazen tekfir etmektedir.⁵⁶ Kendi içlerinden

⁴⁴ Mehmet Ali Büyükkara, “Dışlamacı Müslümanlığın Orta Asya'daki İzdüşümleri: Selefîlik Hareketi ve Taliban”, *Orta Asya'da İslam*, Ahmet Yesevî Üniversitesi, Ankara-Türkistan 2012, c. 3, s. 1296.

⁴⁵ Azmi Özcan, “Dârülulûm”, TDV İslam Ansiklopedisi, c: 8, s. 553-555.

⁴⁶ Dietrich Reetz, “Change and Stagnation in Islamic Education: The Dar al-'Ulum of Deoband after the Split in 1982,” *The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages*, eds. Farish A. Noor, Yoginder Sikand and Martin van Bruinessen, Amsterdam University Press, Amsterdam 2008, s. 74.

⁴⁷ Castellino ve Cavanaugh. *Minority Rights in the Middle East*, s. 37.

⁴⁸ Yoginder S. Sikand, “Muslim Madrasas in Contemporary South Asia”, *Education as Social Action*, ed. Ashok Swain, Palgrave Macmillan, NewYork 2005, s. 117.

⁴⁹ Halil Ahmed Sehârenpûrî, *el-Muhanned ale'l-Müfenned*, thk: Muhammed bin Adem el-Kevseri, Mektebetu Daru'l-Ulum, Karaçi 1433/2011, s. 40.

⁵⁰ Muhammed Tayyib, *Ulemâu Diyûbend; akideten ve menhecen*, Arapça'ya tercüme: Nuruâlem Halil el-Emîni, Mektebetu Daru'l-Ulum, Karaçi 1433/2011, s. 210.

⁵¹ Philipp Brucmary, “Güney ve Güneydoğu Asya'da Mâtürîdîlik'in Geçmiş ve Bugünkü Yönleri”, çeviren Hilmi Özden, *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, yayına hazırlayan: Ahmet Kartal, Eskişehir 2014, s. 115-131.

⁵² Ömer Mahir Alper, “Kandehlevî, Muhammed İlyas”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 24, s. 295-296.

⁵³ M. Manazir Ahsan, “Cemâat-i Teblîğ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 7, s. 293-294.

⁵⁴ Büyükkara, “Dışlamacı Müslümanlığın Orta Asya'daki İzdüşümleri: Selefîlik Hareketi ve Taliban”, s. 1303.

⁵⁵ Ahmed Rıza Birelvî, *Husâmü'l-Haremeyn*, Müessesetü'r-Rıza, Lahor 1427/2007.

⁵⁶ Abdülhamit Birışık, “Hint Alt Kıtasında Gaybın Bilinmesine İlişkin Görüşler”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-V: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)*, 2003, s. 289-304.

çıkılmış bazı kimseleri de Diyûbendî ulema ile ilgili söylediği yumuşak ifadeler sebebiyle tekfir etmişlerdir.⁵⁷

Güney Afrika'da Hollanda ve İngiltere'nin Malezya ve Hindistan sömürgelerinden sürgün olarak getirdikleri Müslümanlar arasında Diyûbendî ve Birelvî cemaatlerinin müntesipleri rekabet halindeyken bölgede Şîî tesirler görülünce aralarındaki rekabet azalmıştır. Kadıyaniler'in kendilerini Müslüman olarak tanıtmak istemesi de benzer şekilde birlikte hareket etmelerine sebep olmuştur.⁵⁸ Sömürge döneminde Güney Afrika'da Müslümanlar arasında yaşanan tartışmalar sebebiyle, Osmanlı'dan talep edilmesi üzerine 1862 yılında bölgeye gönderilen Ebûbekir Efendi (ö. 1297/1880) Cape Town'ın merkezinde bir mektep açmıştı. Derslerin ağırlığını akaiden Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-Ekber'i*, fıkihtan Halebî'nin *Mülteka'l-Ebhur'u* oluşturuyordu. Günümüzde, aralarında torunlarının da bulunduğu bir grup Hanefî Müslüman cemaati varlığını sürdürmektedir.⁵⁹

Avrasya'da yaşayan milletlerin neredeyse tamamı Hanefî ve Maturidî mezhebine mensuptur. Bölgenin Ruslar tarafından işgali sonrasında yenilginin sebeplerini tartışıp kurtuluş için özellikle eğitimde yeni arayışa giren ve Cedidciler diye bilinen âlimlerin görüşleri Semerkant, Buhara ve Fergana havzasını etkilemişti. Bu gayretler, geleneğe bağlı Kadimciler denilen kesimin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Yeni nesil âlimler içerisinde Selefi ve Vehhabî görüşlerin etkisinde kalanlar vardır. Sovyetler Birliği İslâmî canlılıkla ilgili tezahürlere Vehhabilik adını vererek insanların nazarında bunlara ilgiyi yok etmek istiyordu.⁶⁰ Izady, Orta Asya nüfusunun % 79 oranında Müslüman, % 63,1 oranında neredeyse tamamı Hanefî olan Sünnî, % 16,2 oranında Şîî, bu Şîîleri % 13,9 oranında İsnâaşeriyye, % 2,3 oranında İsmailiyye olarak göstermektedir.⁶¹

Eski Sovyet coğrafyasında Müslümanların büyük çoğunluğu Sünnî olup, Hanefiyye mezhebine mensuptur. Bennigsen ve Quelquejay'ın verilerine göre Sünnîler arasında sadece Dağıstanlılar (İber Kafkasyalıları ve Kumikler) Şâfiyye mezhebine mensupturlar. Dağıstan Nogayları Türkler gibi Hanefidirler. 1979 verilerini kullanan kaynağımız rakamlar da vermektedir. Azerilerin yaklaşık % 70'i Şîî, % 30'u Hanefidir. Sünnîlerle İmamiyye Şiileri arasındaki farklar kaybolmaya yüz tutmuştur. Hatta Şiilerin çoğunlukta olduğu Azerbeycan'da bile durum böyledir. Tacikistan Bedahşan tarafında Nizariyye mensubu İsmailîler, Batı Azerbeycan ve Ermenistan'da az sayıda Aliilahiler, Ermenistan'da da Yezidiler yaşamaktadır.⁶²

Sünnî bölgelerde yani Orta Asya, Volga-Ural Bölgesi, Kırım ve Kuzey Batı Kafkasya'da Hanefî mezhebi hâkimdir. Sadece Çeçenistan ve Dağıstan'da Şâfiî mezhebi çoğunluğu oluşturur. Dağıstan'ın kuzey kısmında yaşayan Noğay Türkleri Hanefidir. Dağıstan'da 1999 yılında Vehhabilik yasaklanmış ve Selefi meşitleri kapatılmıştır.⁶³ Volga-Uralları ve Sibirya'da sınırlı Hizbü't-Tahrir, Kuzey Kafkasya'da

⁵⁷ Abdulhamit Birişik, "Pakistan'da Dinî Grupların/Yapıların Anatomisi ve Birlikte Yola Devamın İmkânı", *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme; Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler*, (Sempozyum tebliğ metinleri), ed. Hayati Hökelekli ve Vejdi Bilgin, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Kur'an Araştırmaları Vakfı, Bursa 2015, s. 366.

⁵⁸ Soleman E. Dangor, "Güney Afrika'ya İslam'ın Gelişi ve Güçlenişi: Cape'in Hollanda Sömürgesi Olduğu Dönemden Günümüze", *Yeni Türkiye*, sayı: 97, Ankara 2017, s. 331.

⁵⁹ Mustafa Baktır, Cezmi Eraslan, "Ebûbekir Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 10, s. 276-277.

⁶⁰ Sönmez Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar: Hanefilik- Maturidilik- Yesevîlik*, 2. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 175, 180.

⁶¹ http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Cent_Asia_Religions_1g.png

⁶² Alexandre A. Bennigsen ve Chantal Lemercier Quelquejay, *Sufî ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*, çev. Osman Türer, Akçağ, Ankara 1988, s. 25-27.

⁶³ Kimitaka Matsuzato, Magomed Rasul İbragimov, "Dağıstan'ın Yerel Yönetiminde İslam Politikası: Tarikat Kolları, Etnisite, Lokalizm ve Ruhani Kurul", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, s. 202, 217, 220.

Selefi etkileri vardır.⁶⁴ Doğu Türkistan'daki Müslüman Uygurları Sünnî ve Hanefidirler. Şîa İsmailiyye'ye mensup olanlar da vardır. Yesevîlik ve Nakşibendîlik yaygın olan tarikatlardır.⁶⁵

Harun Güngör ve Ünver Günay'ın verdiği bilgilere göre günümüzde Müslüman Türklerin büyük bölümü Sünnî ve Hanefi mezhebindedir. Aralarında az da olsa Şâfi mezhebinden olanlar vardır. Önemli bir bölümü ise Şîi ve Alevidir. Güngör ve Günay'ın tablosu⁶⁶ ile Bennigsen ve Quelquejay'ın benzer tablosu⁶⁷ arasında rakamların güncellenmesi bakımından doğal olan farklılığın yanı sıra, Kumuklar ve Nogaylar gibi bazı boyların mezhebî aidiyeti yönünden de farklılık vardır. Ayrıca Bennigsen ve Quelquejay'ın tablosunda farklı bazı ırklar da yer almaktadır. Güncel rakamları içeren Güngör ve Günay'ın tablosu şöyledir:

	Nüfus	Dinî Durum	Ülkesi ve Yaşadığı Yer
Özbekler	27.307.134	Müslüman (%88) Sünnî-Hanefi	Özbekistan
Tatarlar	4.500.000	Müslüman (%52.9) Sünnî-Hanefi	Orta Volga
Kazaklar	17.522.010	Müslüman (%70.2) Sünnî-Hanefi	Kazakistan
Azeriler	9.164.600	Müslüman (%93,4) Şii-Sünnî (%30)	Azerbeycan
Türkmenler	5.042.920	Müslüman (%89) Sünnî-Hanefi	Türkmenistan
Kırgızlar	5.213.898	Müslüman (%75) Sünnî-Hanefi	Kırgızistan
Başkurdlar	4.192.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Başkurdistan Rusya Federasyonu
Karakalpaklar	1.400.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Özbekistan
Karakalpaklar	6.316	Müslüman Sünnî-Hanefi. Az Şii	Güney Kafkasya Azerbaycan
Kumuklar	500.000	Müslüman Sünnî-Şâfi (Hanefi ?)	Dağıstan
Uygurlar	231.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Kazakistan ve Özbekistan
Karaçaylar	300.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Kuzey Kafkasya ve başka
Balkarlar	105.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Kuzey Kafkasya
Nogaylar	400.000	Müslüman Sünnî-Şâfi (Hanefi ?)	Kuzey Kafkasya
Avarlar	468.000	Müslüman Sünnî-Şâfi	Dağıstan
Kırım Tatarları	248.200	Müslüman Sünnî-Hanefi	Kırım ve başka
Mesketler	500.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Kırgızistan ve Orta Asya
Teleütler	2.643	Çoğunluk Sünnî Müslüman	Rusya Gorno Altay
Kumandinler	6.335	Çok azı Müslüman	Kırgızistan
Çavuşlar	1.863.000	Çok azı Müslüman Sünnî	Çavusistan Rusya Federasyonu
Doğu Türkistan Uygur vd	21.813.334	Sünnî-Hanefi. Çok az Şii	Doğu Türkistan Çin
Afganistan Türkleri	4.800.000	Çoğunluğu Sünnî-Hanefi	Afganistan
İran Türkleri	32.000.000	Çoğunluğu Şii. Az Sünnî	İran
Irak Türkmenleri	2-3.000.000	Müslüman Sünnî-Hanefi/Alevi	Kuzey Irak, Musul-Kerkuk
Suriye Türkleri	100.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Suriye
Kıbrıs Türkleri	294.906	Müslüman Sünnî-Hanefi	Kıbrıs
Bulgaristan Türkleri	1.200.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Bulgaristan
Romanya Türkleri	100.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Romanya
Yugoslavya Türkleri	140.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Yugoslavya Makedonya
Batı Trakya Türkleri	150.000	Müslüman Sünnî-Hanefi	Yunanistan
Türkiye	75.627.384	Müslüman (%96.1) Sünnî-Hanefi, Şâfi, Alevi	Türkiye

⁶⁴ Galina M. Yemelianova, "Rusya'da İslam ve Devlet: Tarihi ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Yeni Türkiye*, sayı: 96, Ankara 2017, s. 379.

⁶⁵ Alimcan İneyet, "Doğu Türkistan'da İslam ve Uygur Müslümanları", *Yeni Türkiye*, sayı: 96, Ankara 2017, s. 318.

⁶⁶ Harun Güngör ve Ünver Günay, "XIX. YY'dan Günümüze Türk Dünyası ve İslâm", *Yeni Türkiye*, sayı: 95, Ankara 2017, s. 321.

⁶⁷ 1979 rakamlarıyla. Bennigsen ve Quelquejay, *Sufi ve Komiser*, s. 28.

1.2. Eş'ariyye

İmam Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) adına nispet edilen Eş'ariyye mezhebine çoğulu olan Eşâ'ira adı da verilir. Mâlikîlerin hemen tamamı ile Şâfîlîlerin büyük ekseriyetini, ayrıca Hanefî ve Hanbelîlîlerin bir kısmını teşkil eden Sünnî Müslümanlar Eş'ariyye'ye mensuptur. Çeşitli eski kaynaklarda mutlak mânada Ehl-i Sünnet denilince Eş'arîlîlerin kastedildiği kabul edilmektedir.⁶⁸ Yörükan'a göre çoğul şekli olan Eşâ'ira tabiri hem Maturidîleri, hem de Eşarîleri kapsamaktadır. Eş'ariyye ifadesi ise Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin taraftarlarının yolunu göstermektedir.⁶⁹

el-Eş'arî *el-İbâne* adlı eserinde kitap, sünnet ve Ahmed b. Hanbelî'nin görüşlerini esas aldığı ifade etmektedir.⁷⁰ Kendi döneminde yaşayan Hanbelî âlim el-Berberhârî'ye (ö. 329/940) *el-İbâne*'yi takdim etmiş, fakat o bu eseri bile tasvip etmemiştir.⁷¹ Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün vakfiyesiyle kurulan ve 459/1067 yılında eğitime başlayan Nizamiyye medreselerinde Şafîî/Eşarî görüşleri okutulmuştur. Bağdat'ta medresede Eşarîlik lehine yapılan vaazlarda Hanbelîliğin görüşlerinin tenkit edilmesi bazen çatışmalara sebep oluyordu. Irak Selçuklu sultanı Mesud döneminde 538/1143 yılında çıkan tartışmalar üzerine Nizâmîye'de yazılı olan el-Eş'arî'nin ismi, sultanın emriyle kaldırılıp yerine İmam Şafîî'nin ismi yazılmıştı.⁷² Nizamiyye Medreseleri asıl olarak Şafîî/Eşarîlere hizmet etmiştir. Vakfiyeler ile diğer Sünnî mezhepler bu medreselerin imkânlarından mahrum bırakılmıştır. Bazı Sünnî âlimler bu medreselerde görev alabilmek için mezheplerini değiştirmiştir.⁷³

Eşarîliğin yaygın olduğu Kuzey Afrika'ya (Mağrib) intikali hakkında farklı görüşler vardır. Eşarî kelâmcı ve Malikî fakihî Bakıllânî (ö. 403/1013) gibi âlimlerle görüşen çok sayıda Mağribli olduğu ve bunların Eşarî görüşleri memleketlerine taşıdıkları kaydedilmektedir.⁷⁴ Ayrıca özellikle bazı devlet adamlarının bu mezhep ile ilişkilerine işaret edilmektedir. Murâbitlar Devleti (1056-1147) Malikî fikhinin hâkim olduğu bir düzen kurmuştur. Yûsuf b. Tâşfîn'in (ö. 500/1106) Gazzâlî ilgisi bilinmektedir.⁷⁵ Endelüs'e yapacağı seferin meşruiyetine yönelik Gazzâlî'den fetva istemişti. Oğlu Ali b. Yûsuf (ö. 537/1143) döneminde Malikî fakihleri mantık, kelâm ve felsefe ilimlerine karşı olumsuz bir tavır ortaya koymuşlardır. Kurtuba kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali İbn Hamdîn'in (ö. 508/1114) fetvasıyla Gazzâlî'nin *İhyâ'* sını ve bazı kelâm ve felsefe kitapları 503/1109 yılında yakılmıştır. Doğuda Nizâmîye müderrislerinin ilim meclislerine katılmış olan İbn Tûmert'in⁷⁶ (ö. 524/1130) başlattığı hareketin kurduğu Muvahhidler Devleti (1130-1269) döneminde fikhî hükümlerin doğrudan Kur'ân ve Sünnet'ten çıkarılması iddiasıyla, bundan uzaklaştıkları gerekçesiyle Malikî fakihlerinin fûrûata dair eserleri Fas'ta yakıldı.⁷⁷ İbn Tûmert ve Muvahhidlerin Eşarîliğin Mağrib'te yayılmasında rol oynadığı savunulmaktadır.⁷⁸ Abdülvâhid el-Merrâkuşî'nin (ö. 647/1250) ifadesine göre İbn Tûmert meselelerinin çoğunda Eşarî mezhebi üzereydi. Sıfatlar konusunda Mutezile ile uyumlu görüşleri vardı. İçinde Şiiliğe (teşeyyu) uyan şeyler de vardı, ama bunu topluma izhar etmezdi. İbn Tûmert'e Mehdî denilmekte ve

⁶⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", TDV İslam Ansiklopedisi, c: 11, s. 454.

⁶⁹ Yusuf Ziya Yörükan, *İslam Dini ve Mezhepleri Tarihi 2: İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler: İmam-ı Azam Ebu Hanife ve İmam Ebu Mansur-i Maturidî*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s. 119.

⁷⁰ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-diyâne*, tahkik: Fevkiyye Hasan Mahmud, Daru'l-Ensâr, Kahire 1397/1977, s. 20.

⁷¹ Ahmet Saim Kılavuz, "Berberhârî", DİA, c: 5, s. 476-477.

⁷² Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, c. 1-19, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1992, c. 18, s. 32.

⁷³ Adem Arkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 6, sayı: 2, 2011, ss. 39-64.

⁷⁴ İbrahim et-Tihâmî, *el-Eş'ariyye fî'l-Mağrib*, Kurtuba, Cezaîr 1427/2006, s. 5.

⁷⁵ İsmail Yiğit, "Murâbitlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 31, s. 152-155.

⁷⁶ Arif Aytekin, "İbn Tûmert", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 20, s. 425-427.

⁷⁷ Birgül Bozkurt, "Endülüs'te Gazzâlî Algısı", *Beytulhikme*, 7/1, 2017, s. 245-309.

⁷⁸ Abdülmecid en-Neccâr, *el-Mehdî ibn Tûmert*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983, s. 441.

masûm olduğu iddia edilmekteydi.⁷⁹ Eşariliğin Afrika'nın batı ve iç bölgelerine yayılması genelde Mağrib'in etkisiyle izah edilmektedir. Örneğin Nijerya'da Eşariliğin yaygınlaşmasında Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (ö. 895/1490) Libya üzerinden getirilen metnlerinin etkisine işaret edilmektedir.⁸⁰ Batı Afrika'da Mağrib'ten gelmiş Malikî fıkıh metinleri yanında es-Senûsî'nin *Ümmü'l-Berâhîn* isimli akîde metni de okunmaktadır.⁸¹ Eş'ariliğin Mısır ve çevresinde yayılması hususunda Salâhuddîn Eyyûbî'nin (ö. 589/1193) bu mezhebe gösterdiği ilgiye vurgu yapılmaktadır.⁸² Afrika'nın doğusuna Mısır'ın tesiri yanında Yemen etki etmiştir. Mısır'ın güneyi ve Afrika'nın doğusunda Şafiî mezhebinin çoğunluğu oluşturduğu bilinmektedir. Örneğin Somali'de halk genelde Şafiî mezhebindedir ve mezhebin yayılmasında Yemen etkili olmuştur. Somali'de Zeyla' gibi bazı yerleşim yerlerinde Hanefiler, az da olsa Malikî ve Hanbelîlerin varlığından da söz edenler vardır. Ülkede Eşarî metinlerin yanında Neseî, Tahâvî ve Üşî gibi Hanefî alimlerin telif ettiği akîde metinleri de okunmaktadır. Yakın tarihlerde Suudi Arabistan'da eğitim görmüş olan Somalililer hükümlerin Kur'an ve sünnetten çıkarılmasına davet iddiasıyla gelenekten gelen âlimlere muhalefet etmektedir. Bunlar arasında başta Muhammed b. Abdilvehhâb'ın kitapları olmak üzere Vehhabî ve Selefi metinler revaçtadır.⁸³

Günümüzde Fas'ın Tatvan (Tetuan) şehrinde faaliyet yürütmekte olan *Merkezu Ebî'l-Hasan el-Eşarî*, özellikle Mağrib'de Eşarilik konusunda bilimsel faaliyetler yürütmektedir.⁸⁴ Kuzey Afrika'da Eşarî, Malikî ve Cüneydî nispeleriyle kelâm, fıkıh ve tasavvufta çoğunluğun mensubiyetine işaret edilmektedir.⁸⁵ Bazı kaynak âlimler ve eserleri en doğuda ve en batıdaki Müslüman coğrafyada önemsenmektedir. Bunlardan Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî tarafından yazılan kalam metinleri Kuzey Afrika'da temel eserler olmuştur. Ezher uleması vasıtasıyla Hicaz üzerinden Malay dünyasına aktarılmış, özellikle sıfatlar konusunda bu Eşarî metinleri revaç görmüştür.⁸⁶ Malezya'da kelâm ilmi ve Eş'ariyye mezhebinin metinleri oldukça eski tarihlerden beri okunmaktadır.⁸⁷

En çok Müslüman nüfusun yaşadığı Endonezya'da birçok İslâmî hareket ortaya çıkmıştır. Ehl-i Sünnet ve dört mezhep vurgusu yapan, çoğunlukla Şafiî fıkıhı, Eşarî ve Maturidî kelâmı ve Cüneyd-i Bağdâdî ve Gazzâlî merkezli tasavvuf kimlikleriyle tanınan Nahdatul Ulemâ cemaatinin 70 milyona ulaşan müntesibi olduğu kaydedilmektedir.⁸⁸

Abdullah el-Habeşî (ö. 2008) liderliğindeki Ahbâş cemaati Lübnan ve başka Arap ülkelerinde bilinmektedir. Cemaat Eşarî ve Maturidî akîdesini sahiplenmektedir. İbn Teymiyye başta olmak üzere bazı kişileri ve İhvan-ı Müslimin ve Hizbüt-Tahrîr gibi grupları tekfîre varacak şekilde tenkit

⁷⁹ Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fi Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, tahkik: Selahuddin el-Hevârî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1426/2006, s. 139, 141. Ayrıca bakınız: Abdullah Ömer Yavuz, "İbn Tüme't'in Mezhebî Kimliği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.21, sayı: 3, 2017, s. 2088, 2098.

⁸⁰ Muhyüddin Süleyman, *el-Firakü'l-İslâmiyyetü'l-Kübrâ fi Nicerya*, (yayınlanmamış Master Tezi), Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Mekke 1414/1994, s. 24.

⁸¹ Muhammed Ebû Muhammed İmam, "Siyâdetü'l-Mezhebi'l-Mâlikî fi İfrikiyâ Cenûbi's-Sahrâ fi zıllü'l-Memâlikü'l-İslâmiyye", *el-İslâm fi İfrikiyâ*, Camiatu İfrikiyâ el-Âlemiyye, Hartum, 2006, s. 197.

⁸² Ebû'l-Abbas Ahmed el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İtibârî-zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1418, c. 4, s. 192; es-Sellâvî, *el-İstikâ li-Ahbâri Düvelü'l-Mağribi'l-Aksâ*, tahkik: Cafer en-Nâsûrî, Muhammed en-Nâsûrî, ed-Dâru'l-Beyzâ, Dâru'l-Kitâb, 1418/1997, c. 1, s. 196; Siddîk Hasan Han, *Habîretü'l-Ekvân (Luktatu'l-Aclân devamında)*, el-Bâbu'l-Âli, el-Cevâib, 1296, s. 273.

⁸³ Abdulbasit Şeyh İbrahim Muhammed, *ed-Da'vetül-İslâmiyye fi's-Sûmâl; 1960-2012*, (yayınlanmamış Doktora Tezi), Câmîatu'l-Medineti'l-Âlemiyye, Malezya 2012, s. 40, 46, 50, 51, 54.

⁸⁴ www.achaari.ma

⁸⁵ Halid Zehrî, "Müsteviyâtü'l-İbdâ' fi İlmi'l-Kelâmî'l-Eş'arî lede'l-Mağâribe", *Cuhûdu'l-Mağâribe fi Hidmeti'l-Mezhebi'Eşarî*, Merkezü Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Rabat 2012, s. 127, 135, 137; Yusuf el-Alevî, "el-İslâm bi'l-Mağribi'l-Aksâ; es-Sâbit ve't-Tegayyur", *Afrika'da İslamiyet*, ed. Ahmet Kavas, Ensar, İstanbul 2017, s. 87-92.

⁸⁶ Mustafa Selim Yılmaz, "Senûsî Akaidinin Tahlihi", *Afrika'da İslamiyet*, ed. Ahmet Kavas, Ensar, İstanbul 2017, s. 343.

⁸⁷ Mohd Fakhruddin bin Abdul Mukti, "The Early Study of Kalam in the Malay World", *Jurnal Usuluddin*, sayı: 28, 2008, 51-78.

⁸⁸ Muhamad Syaquillah, *Endonezya'da Din ve Siyaset Nahdatul Ulema Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2016, s. 19, 85, 88.

etmektedirler. Avrupa'da en az on beş ülkede teşkilatlanmış durumdadır. Örnek olarak Ukrayna'da da etkili olan hareket Ukrayna Müslümanları Ruhani Kurumu'nu (DUMU) kurmuştur.⁸⁹

1.3. Selefiyye

Selefi'nin (kelime anlamıyla 'öncekiler'in) yani ilk üç nesil olan sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn neslinin anladığı gibi İslâmiyet'i anlamak ve yaşamak, Selefi akıma ismini veren asıl iddiadır. Selefler, kendilerini Ehl-i Sünnet'in temsilcileri olarak görmektedirler. Günümüzde kendilerini "Selefi" diye adlandıran gruplar çeşitli alt dallara ayrılmaktadır. Bir tasnife göre Selefler Suûdî/Vehhâbî, Cihâdî ve Siyasî olmak üzere üç grup olarak tanıtılmaktadır.⁹⁰ Bu üçlü tasnif içerisinde de alt kolları olan yeni tasnifler yapılabilir.

Selefiyye denildiğinde Hanbelî mezhebi adına nispet edilen İmam Ahmed b. Hanbelî⁹¹ ve bu mezhebin içerisinde çıkmış İbn Teymiyye ve Muhammed b. Abdilvehhâb (1703-1792) önemli âlimler olarak sıralanır. Ancak muâsır Selefiyye ile Hanbelî mezhebi arasında farklılıklar olduğu savunulmaktadır.⁹² Bazı araştırmacılara göre Selefilik bir mezhep olmaktan ziyade bir zihniyettir.⁹³ Selefiyye bir zaman dilimidir, bir İslam mezhebi değildir. Selefiyye'yi mezhep edinmek, Selefe tabi olanların kabul etmedikleri bir bid'attir.⁹⁴ Muhammed b. Abdilvehhâb'ın kendisinden sonraki takipçileri, Vehhabilik aşırılığının Selefiyye içinde kalıcı ve baskın hale gelmesine katkıda bulunmuşlardır.⁹⁵

Suudi Arabistan, Mısır, Yemen, Irak, Suriye, Ürdün, Filistin, Lübnan, Sudan, Kuveyt, Tunus, Fas, Moritanya ve Somali'de Selefilik farklı oranlarda temsil edilmektedir.⁹⁶ Suûdî Arabistan'da şuyûhu's-sahve (uyanış âlimleri) denilen yeni bir ulema nesli ortaya çıkmıştır.⁹⁷ Hindistan-Pakistan Ehl-i Hadîs cemaati ile Mısır'daki Ensârî's-Sünneti'l-Muhammediyye cemiyeti Vehhabilik ile ilişkilendirilen kurumlardır. Nijerya'da İzâle cemaati, Mali'de Subbanu hareketi, Moritanya'da Müceydirî ekolü, Batı Afrika'da Vehhâbiliğe benzer görüşleri olan gruplardır.⁹⁸ Selefler içerisinde 11 Eylül 2001 sonrası daha belirgin olarak tartışılan ayrışmasıyla,⁹⁹ birbirlerinden teberrî eden gruplar ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰ Günümüzde Cihâdî denilen gruplar arasında el-Kâide ve IŞİD (Irak, Şam İslam Devleti Örgütü) diğer bir adlandırmayla DAİŞ (ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-İrak ve's-Şâm) birbirlerini Hâricî gibi mezhebi kimliklerle nitelemekte ve hatta tekfire varan tenkitlerinde mürted hükmü vermektedirler.

2. ŞİA HARİTASI VE NÜFUS DAĞILIMI

Yaygın olan kanaate göre Müslüman nüfusun yaklaşık %90'ı Sünnî, %8-10'u Şîi'dir. İran'da nüfusun yaklaşık %90'ı, Irak'ta %60'ı, Azerbaycan'da %70'i, Bahreyn'de %55-60'ı ve Lübnan'da %25'i Şîi'dir. Ayrıca Kuveyt, Tacikistan, Pakistan, Afganistan ve Türkiye'de belli oranlarda Şîi-Ca'ferî Müslüman

⁸⁹ Oleg Yarosh, "Günümüzde Ukrayna Müslümanları: Yerel Gelişmeler ve Küresel Bağlantılar", *Yeni Türkiye*, sayı: 96, Ankara 2017, s. 384-391.

⁹⁰ Mehmet Ali Büyükkara, "Günümüzde Selefilik ve İslâmî Hareketlere Olan Etkisi", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, ed. Ahmet Kavas, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s.485-524.

⁹¹ Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelliliğin Teşekkül Süreci*, İFAV Yay., İstanbul 2016.

⁹² Mustafa Hamdû el-Alyân el-Hanbelî, *es-Sâdetü'l-Hanâbile ve ihtilâfuhum maa's-selefiyyeti'l-muâsıra fi'l-akide ve'l-fikh ve't-tasavvuf*, Darü'n-Nur, Amman 2014.

⁹³ Mehmet Hayri Kırbasoğlu, "Maziden Atıye Selefi Düşüncenin Anatomisi", *İslâmiyât*, c. 10, sayı: 1, 2007, s. 142.

⁹⁴ Muhammed Sa'îd Ramazan el-Bütî, *es-Selefiyye Merhaletun Zemeniyyetun Mubârake lâ Mezhebun İslâmî*, 8.bs., Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1427/2006, s. 219 vd.

⁹⁵ Büyükkara, "Hariciliğin Modern Bir Görüntüsü Olarak Tekfircilik", s. 18, 19.

⁹⁶ ed. Beşir Musa Nâfi' ve diğerleri, *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*, çev. Nurullah Çakmaktaç, Yarı Yay., İstanbul 2016.

⁹⁷ İsmail Akdoğan, Rıdvan Kalaycı, "Suudi Arabistan'da İhyacı Hareketler Olarak Sahve ve Vehhabilik", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, c. 1, sayı: 1, 2014, s. 157-186.

⁹⁸ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 42, s. 611-615.

⁹⁹ Mehmet Ali Büyükkara, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefiyye ve Cihadi Selefiyye", *Dini Araştırmalar*, 2004, c. 7, sayı: 20, s. 205-234.

¹⁰⁰ Mehmet Ali Büyükkara, "Biz Artık O Sapkınlardan Değiliz": Selefilerin Selefilere Teberrileri Üzerine Değerlendirmeler", *İslâmiyât*, 2007, c.10, sayı:1, s. 57-76.

bulunmaktadır. Şîa'nın bir kolu olan Zeydîlik Yemen'de yaygındır. Nusayrîler'in yaşadığı yerlerin başında Suriye gelir. Türkiye'de Hatay ve çevresinde bir grup Nusayrî mevcuttur. İsmâiliyye mensupları Suriye, Hindistan, Pakistan, Orta Asya, İran ve Yemen'de yaşamaktadır.¹⁰¹ Pew'in 2009 araştırmasına göre toplam Müslüman nüfusun % 10-13'ü Şii % 87-90'ı Sünnîdir.¹⁰² Afrika'da Nijerya başta olmak üzere farklı ülkelerde, Endonezya gibi Güneydoğu Asya ülkelerinde 1979 İran devriminden önce neredeyse hiç Şîi olmayan coğrafyalarda önce devrim destekçileri, zamanla Şîileşen ve kurumlarını oluşturan cemaatler meydana gelmiştir.¹⁰³

2.1. Şîa İsnâaşeriyye

İsnâaşeriyye, Şîa'nın en fazla nüfusa sahip koludur. Bu mezhebe imameti iman konusu haline getirdikleri için "İmâmiyye", kabul ettikleri imamlar on iki kişi olduğu için "el-İmâmiyyetü'l-İsnâaşeriyye" veya sadece "İsnâaşeriyye", daha çok fıkıh söz konusu olduğunda altıncı imam Cafer es-Sâdık'ın görüşleri nispeten daha fazla rivayet edilmiş olduğu için "Ca'feriyye" denilmektedir.¹⁰⁴

Irak

İsnâaşeriyye'nin on iki imamından ilki olan Hz. Ali'nin Kufe'yi merkez edinmesiyle Şîa'nın birçok tarihi hatırası Irak coğrafyasında gerçekleşmiştir. Hz. Ali'nin Necef'teki kabri önemli ziyaret mekânı olmasının yanı sıra, ilim havzası olarak da önemli merkez durumundadır. Şîi Büveyhîler yönetimi 334/945 yılında Bağdad'ı ele geçirerek, Sünnî Abbâsî halifesini de tahakkümü altına almıştı. İsnâaşeriyye'nin hadîs, akâid ve fıkha dair eserlerinin birçoğu Büveyhîler döneminde telif edilmiştir.¹⁰⁵ Selçukluların Bağdat'ı almasına (447/1055) kadarki bu dönem "Şîi Asrı" diye adlandırılmaktadır.¹⁰⁶ Bağdat'ta Büveyhîler'in hâkimiyetinin bitirilmesinden sonra devam eden karışıklıklarda Şîi âlim Ebû Cafer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) evi yakıldı; kendisi de Necef'e gitti (448/1056). Ondan ilim öğrenmek isteyen pek çok kişi de Necef'e gelip yerleşti. Böylece Necef önemli bir ilim merkezi haline geldi.¹⁰⁷ Irak'ta Hz. Hüseyin'in kabrinin bulunduğu Kerbelâ, Musa Kazım ve Muhammed et-Takî'nin kabrinin bulunduğu Bağdad, Ali en-Nakî ve Hasan el-Askerî'nin kabrinin bulunduğu ve on ikinci imamın gaybete girdiği yer kabul edilen Samerra, İsnâaşeriyye için önemli yerleşim yerleridir. Irak'ın güneyinin nüfusunun çoğunluğu İsnâaşeriyye müntesiplerinden oluşmaktadır. Irak'ta özellikle 19. Yüzyılda Şîileşmenin arttığı kabul edilmektedir. Yitzhak Nakash, bu konuda şu tespiti yapmaktadır: "On dokuzuncu yüzyıldan önce, hatta yirminci yüzyıldan önce Şîilerin Irak'ta çoğunluğu oluşturduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Her ne kadar Irak'ta Şîiliğe dönüş Şîi tarihi boyunca yaşandıysa da ülke nüfusunun çok azının yaşadığı birkaç şehirle sınırlı kaldı."¹⁰⁸ Son iki asırda Şîi nüfustaki hızlı artış için farklı gerekçeler gösterilmektedir. Bunlardan biri olarak, Kerbelâ'ya yönelik gerçekleşen Vehhabî saldırısının (18 Zilhicce 1216/Nisan 1802) kabilelerin tepkisel olarak Şîiliğe meyletmeleri sonucunu doğurduğu

¹⁰¹ Davut Dursun, "İslâm (Günümüz İslâm Dünyası; İslâm Ülkeleri ve Nüfus)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 23, s. 32-36.

¹⁰² Pew, *2 Mapping the Global Muslim Population*, 009 s. 1; Kemal Çiçek, "Dünya Müslümanlarının Nüfusu", s. 42, 45. Pew'in yüzdeleri aynen nakleden Dursun makalesinin sonuç kısmında Müslümanların "yaklaşık yüzde seksenini Sünnîler, yüzde yirmisini Şîilerin temsil ettikleri görülmektedir" diye yazmaktadır. Dursun, "21. Yüzyılda Dünya Müslümanlarının Nüfusu ve Dağılımı", s. 24, 37.

¹⁰³ Moojan Momen, *Shi'i Islam: A Beginner's Guide*, Oneworld, London 2016, s. 111.

¹⁰⁴ Ethem Ruhi Fiğlalı, "İsnâaşeriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 23, s. 142-147.

¹⁰⁵ Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, İzmir, 1999, s. 95 vd., 153 vd Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmamiyye Şiası*, Ağaç Yayınları, İstanbul 2008, s. 186 ; Mehmet Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, sayı: 2, Diyarbakır 2005, s. 19-32.

¹⁰⁶ Ahmet Güner, "Şîi Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, İstanbul 2011, c. 1, s. 151-170.

¹⁰⁷ Mustafa Öz, "Tûsî, Ebû Ca'fer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 41, s. 433-435.

¹⁰⁸ Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şîiler*, çev. Metin Saltoğlu, Elips Kitap, Ankara 2005, s. 25.

kaydedilmektedir.¹⁰⁹ Vehhâbî çevreler ise Irak'taki Şîî nüfusun artmasıyla ilgili Osmanlı yöneticilerini tenkit etmektedir.¹¹⁰

Amerika'nın 2003 yılında Irak'ı işgal edip Saddam Hüseyin yönetimini devirmesiyle nüfus üstünlüğü sebebiyle Şîî siyasilerin liderliğindeki partiler iktidara gelmiştir. Saddam tarafından 1980 yılında idam edilen Muhammed Bâkır es-Sadr'ın görüşleri doğrultusunda şekillenen İslâmî Dava Partisi (Hizbu'd-Da'vati'l-İslâmî) iktidara ulaşmıştır.¹¹¹ Bu partiden seçilen Nuri el-Mâlîki başbakanlığı sürecinde (2006-2014) mezhepçi politika izlemekle itham edilmektedir.¹¹²

Irak'ta güneyde Şîî çoğunluk Araplardan oluşur. Ayrıca kuzeyde Türkmenler ve Kürtler arasında da Şîî olanlar vardır. Şiileşmiş Kürt topluluğu olan Feylilerin Irak'taki nüfusunun 2,5 ila 3 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bunlara İran'da yaşayan Feyliler eklendiğinde toplam nüfusları 6 milyonu bulmaktadır. Bu oranlarda abartma olduğu dikkate alınmalı ve oranlara ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Çünkü İran'da Feylileri, İran-Irak savaşından sonra İran'a göçen Kürt topluluğundan oluştuğu ve nüfuslarının 500 bin civarında olduğu da söylenmektedir. Tarihte İran-Irak sınırında bulunan Feyli Kürtleri günümüzde çoğunlukla Bağdat ve Diyala şehirlerinde yaşamaktadır.¹¹³ Irak'ta Türkmen nüfusun Sünnî-Şîî dağılımı konusunda verilen oranlar farklıdır. Yarı yarıya gösterenler vardır. Bazı tespitlere göre Iraklı Türklerin içinde Şîî oran % 23'tür. Türkmenler arasında mezhep farklılığının daha önce sorun oluşturmadığı,¹¹⁴ Sünnî-Şîî ihtilaflarının yeni olduğu ve 2003'te Saddam Hüseyin iktidarının düşüşünden sonra ortaya çıktığı kaydedilmektedir.¹¹⁵

Irak'ta 2014 yılının Haziran ayında IŞİD'in (Irak Şam İslam Devleti) Musul'u ele geçirmesi yakın tarihte önemli gelişmelere sebep olmuştur. IŞİD'in başta Samarra olmak üzere Şiilerin kutsal mekânlarının bulunduğu coğrafyalara yönelmesinin ardından 12 Haziran 2014'te Irak'taki Şîî merci-i taklid Ali es-Sistani "cihad" çağrısı yaparak, Iraklıları IŞİD'e karşı mücadeleye çağırmıştır. Bu çağrıyla oluşan el-Haşdü'-Şa'bî denilen silahlı örgüte yaklaşık 90 bin Şîî'nin gönüllü olarak katıldığı kaydedilmektedir.¹¹⁶ Bu birlikler içerisinde yer alan Asâibü Ehli'l-Hak grubunun lideri Kays el-Hazali, Musul Operasyonu başlamadan önce Aşura Matemi Törenlerinde yaptığı konuşmada (Ekim 2016) örgüt mensuplarını motive ederken bölgedeki Şîa tarihinin başlangıcına atıf yapmış ve kutuplaştırıcı bir dil kullanmıştır: "Musul'un özgürleştirilmesi, İlahi Adalet Devleti (Devletü'l-Adli'l-İlâhî) için bir ön hazırlıktır. Musul'un özgürleştirilmesi, Hüseyin'in katillerinden intikam ve öcünün alınmasıdır. Çünkü bunlar, onların torunlarıdır."¹¹⁷ Son yıllarda Irak'ta Sünnî bölgelerde meydana gelen çatışmalar büyük yıkımlar ve demografik değişikliklere sebep olmuştur. İzady Irak'ta dini durum haritasında nüfusu % 51,6 Arap Şîî, % 1,2 Fars asıllı Şîî, % 0,9 Türkmen Şîî, % 0,6 Kürt Feylî Şîî, % 19,7 Arap Sünnî, % 18,4 Kürt Sünnî, % 1,1 Türkmen Sünnî göstermektedir.¹¹⁸ Ancak 2014 yılı için hazırlanan diğer bir haritada Şîîlerin oranı daha yükselmektedir. Örneğin Kürt Şîîler % 5 oranına yükseltilmiştir.¹¹⁹

¹⁰⁹ Muharrem Akoğlu, "Irak'a Şîî Varlığı", *e-Makâlât*, c. 6, sayı: 2, 2013, s. 391-428.

¹¹⁰ Abdurrahman er-Revâşidî ve diğerleri, *el-Arab es-Sünne fi'l-Irak*, Mecelletü'l-Beyan, Riyad 2012, s. 26.

¹¹¹ Akoğlu, "Irak'a Şîî Varlığı", s. 400, 409.

¹¹² Erman Yüksel, "Portre: Nuri Maliki", <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/portre-nuri-maliki>.

¹¹³ Levent Baştürk ve Diğerleri, *Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA, İstanbul 2013, s. 46.

¹¹⁴ Rabia Kocaman Aydın, "Irak Türklerinin Sosyal Hayatı", *Yeni Türkiye*, 32-84 [Ortadoğu Özel Sayısı-III], Ankara 2016, s. 434.

¹¹⁵ Tunahan Yıldız, "Mezhep Çatışmasına Bir Etnik Grup ve Yerel Bağlam Üzerinden Bakmak: Irak Türkmenleri ve Telafer Örneği", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, c. 4, sayı: 2, 2017, s. 52.

¹¹⁶ Bilgay Duman, *IŞİD Sonrası Irak'ta Tartışmalı Yeni Aktör: Haşdi Şaabi (Halk/Millet Yiğınları)*, ORSAM, Ankara 2015, s. 7, 8, 10.

¹¹⁷ <https://www.yenisafak.com/video-galeri/dunya/sii-lider-musulun-kurtarilisi-hz-huseyin-in-intikami-olacak-2112751>

¹¹⁸ http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Iraq_Religions_detailed_lg.png

¹¹⁹ http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Iraq_Religions_2014_lg.png

Bahreyn ve Körfez Ülkeleri

Körfez ülkeleri arasında Bahreyn’de nüfusun çoğunluğu İsnâaşeriyye mezhebindedir. Bahreyn ve Suûdî Arabistan’ının Basra Körfezi sahilindeki Ahsâ/Lahsâ bölgesi Ebû Saîd el-Cennâbî liderliğinde 285/898 yılında başlatılan Şîî-İsmailî Karmatî davet ve askerî faaliyetler¹²⁰ için merkez olmuştu.¹²¹ Selçukluların 468/1075 yılında asker gönderip bölgedeki yerel yöneticilere destek verilerek Karmatî yönetimin sona ermesi sağlanmıştır.¹²² Safevilerin 1602 yılında Bayreyn’e hakim olmasıyla İran etkisine giren Bahreyn, 1783 yılında Sünnî Âl-i Halife kabilesinin hâkimiyetine girdi. Safeviler için de Bahreyn önemli bir ilim merkezi olmuştur. İsnâaşeriyye mensubu çok sayıda Bahrânî nisbeli âlim vardır. Arjomand, Safevî devletinin ilk 140 yılı boyunca Cebel-i Âmil ulemasının, son 50 yılında da Bahreyn ulemasının hâkim olduğunu ileri sürmektedir.¹²³ Bahreyn’in İsnâaşeriyye âlimleri tarafından tercih edilen bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî (ö. 984/1576) oğlu Bahâüddîn el-Âmilî’ye (ö. 1031/1622) “dünyayı istiyorsan Hindistan’a git; Ahireti istiyorsan Bahreyn’e gel; dünyayı da ahireti de istemiyorsan Irâku’l-’Acem’de (İran) kal” dediği kaydedilmektedir.¹²⁴

Uman saldırılarına karşı 1802 yılında Vehhabiler’den yardım alınması, Vehhabiler’in Bahreynliler üzerinde nüfuzlarını artırmıştır. Günümüzde farklı rakamlar verilse de genelde Şiilerin çoğunlukta olduğu kabul edilmektedir. Bahreyn’de İsnâaşeriyye içerisinden çıkmış Şeyhiyye tarikatı müntesipleri vardır. Bahreyn’deki Sünnîler ise Malikî ve Hanbelî mezhebindedir.¹²⁵

İsnâaşeriyye, Suûdî Arabistan’ın doğusunda, Basra Körfezi’ne sahil olan Ahsâ/Lahsâ bölgesinde de yayılmıştır.¹²⁶ Bu bölgede meydana gelen gösterilerde yer alan Şîî âlim Nemr Bâkır en-Nemr’in idam edilmesi (2 Ocak 2016) dünyada farklı Şîî bölgelerde tepkilere sebep olmuştur. Ayrıca Nevâhile denilen Hicazlı Şîî topluluk Medine’de yaşamaktadır.¹²⁷ Izady Körfez ülkelerinde dini durum haritasında Şîî nüfusu Bahreyn’de % 73,58, Suudi Arabistan’da % 24,8, Kuveyt’te % 22,8, Katar’da %18,7, BAE’de % 9,2 ve Umman’da % 5,1 olarak göstermektedir.¹²⁸

Lübnan ve Suriye

Lübnan’da Şîa’nın varlığı, efsaneyle karışık şekilde, sahâbi Ebû Zer el-Gıfârî’nin (ö. 32/652) halkın Şîî olmasına etkisine atıfla, oldukça eski tarihlere kadar götürülmektedir.¹²⁹ Özellikle Cebelü Âmil bölgesi İsnâaşeriyye içinde muteber çok sayıda âlim yetişmiş, Safevîler döneminde bu bölgeden gelip İran’a yerleşenler olmuştur.¹³⁰

Günümüzde Lübnan’ın nüfusunun yaklaşık olarak % 35’inin Hıristiyan, %35’inin Şîî, %25’inin Sünnî, %5’inin Dürzî olduğu kaydedilmektedir. Yönetim de dinî ve mezhebi gruplar arasında

¹²⁰ Ali Avcu, “Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10-3, 2010, s. 216.

¹²¹ Nasır-ı Hüseyin, *Sefername*, çev. Abdülvehap Tarzi, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1994, s. 127.

¹²² Ali Sevim, “Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatileri’ne Karşı Selçuklu Seferi”, *Belleten*, Ankara 1960, 14- 94, s. 209-232.

¹²³ Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi’ite Iran from the Beginning to 1890*, The University of Chicago, Chicago 1984, s. 129.

¹²⁴ Mirza Abdallah el-Efendi el-İsfahanî, *Riyâzu’l-Ulemâ ve Hiyâzu’l-Fuzâlâ*, c. 1-6, tahkik: Ahmed el-Hüseynî, el-Hayyâm, Kum 1401, c. 2, s. 121.

¹²⁵ Mustafa L. Bilge, “Bahreyn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 4, s. 492-495.

¹²⁶ Momen, *Shi’i Islam: A Beginner’s Guide*, s. 64, 127.

¹²⁷ Büyükkara, “İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu’daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları”, s. 325.

¹²⁸ http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/GulfReligionGeneral_detailed_lg.png

¹²⁹ Detaylar ve değerlendirmeler için bkz. Cafer el-Muhacir, *et-Tesîs li-Târîhi’s-Şîa fi Lübnan ve Suriye*, Beyrut 1992, s. 21 vd.

¹³⁰ Devin J. Stewart, “Safevi İran’a Âmilî Ulemânın Göçüne Dâir Notlar”, çeviren Habib Kartaloğlu, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, c. 9, sayı: 2, 2016, s. 276.

paylaştırılmış durumdadır. Mecliste hangi grubun ne kadar yer alacağı belirlenmiştir. Müslümanlara verilen 64 sandalye, 27 Sünnî, 27 Şîî, 8 Dürzî, 2 Nusayrî şeklindedir. Cumhurbaşkanı Hıristiyan Marunî, Başbakan Sünnî, Meclis Başkanı Şîî olmalıdır.¹³¹ Abdü'l-Hüseyn Şerefüddîn'in (ö.1957) ve Musa es-Sadr'ın (ö.1978) faaliyetleriyle Lübnan Şiiilerinin siyasal ve kültürel bilinci yükseldi. Önce Emel, daha sonra ise İran'ın desteğiyle Hizbullah hareketi teşkilatlandı. Hizbullah Suriye'de Baas rejimi yanında durarak askerî destek oldu.¹³²

Suriye'de Şîî nüfus dendiğinde Nusayriler akla gelir. Ancak az da olsa İsnâaşeriyye nüfus da vardır. Yakın tarihlerde Nusayriler içerisinde de İsnâaşeriyye'ye geçenler olmuştur. Günümüzde Suriye'de sürmekte olan savaş için İran, Afganistan ve Lübnan'dan Hizbullah örgütü gibi farklı coğrafyalardan gelmiş silahlı örgütler vardır.¹³³

İran

Bugünkü İran coğrafyası sınırları içerisinde farklı Şîî grupların siyasî faaliyetleri olmuştur. Hazar Denizi'nin güney ve doğusunda Zeydiler devlet kurmuş,¹³⁴ Nizârî-İsmaililerin (Bâtıniler) lideri Hasan Sabbah (ö. 518/1124) ve takipçileri Alamut'ta faaliyet yürütmüştür.¹³⁵ İran'da bazı şehirlerde erken dönemlerden itibaren İsnâaşeri nüfus oluşmuştur. Ancak İran coğrafyası, büyük Sünnî merkezlerini barındıran bir coğrafya olmaya devam etmiştir. İran coğrafyası Safeviler (1501-1736) tarafından Şiileştirilmiş,¹³⁶ zamanla İsnâaşeriyye mensuplarının çoğunluğu oluşturduğu bir yer haline gelmiştir. 1979 yılında gerçekleşen devrim ile devlet resmen mezhep devleti olmuştur. Anayasasının 12. maddesinde Caferiyye İsnâaşeriyye'nin İran'ın resmi mezhebi olduğu ve bu maddenin değiştirilemeyeceği yazılıdır.¹³⁷ İzady İran'da dini durum haritasında nüfusu % 87 Şîî, % 11 Sünnî göstermektedir.¹³⁸

İran'da İsnâaşeriyye dışında Hz. Ali hakkındaki görüşleriyle öne çıkan başka gruplar da vardır. Kürtçe'nin Sorani lehçesini konuşan Kakai Ehl-i Hak, Azeri Türkçesi konuşan Gorani Ateşbeyi Alevileri, Irak lehçesi Arapçası konuşan Muşa'sa'i Arap Aleviler bunlardan bazılarıdır.¹³⁹

Günümüzde İran'ın toplam nüfusunun yaklaşık yüzde on beşlik bir kesiminin Sünnî olduğu düşünülmektedir. Bu oranı yüzde yirmi beşe kadar çıkarırlar da vardır. Bu konuda kesin rakamları yansıtabilecek istatistikler yoktur. İran'da Sünnîler Hanefî, Şafiî ve Hanbelîlerden oluşmaktadır. İran'ın doğu sınır bölgelerinin çoğunluğunu Hanefî yerleşimlerdir. Pakistan sınırında yer alan Sistan ve Belucistan, Afganistan sınırında yer alan Güney Horasan ve Türkmenistan sınırında uzanan Kuzey Horasan ve Gülistan eyaletlerinde çoğunluğun Hanefîlerden oluştuğu bilinmektedir. Kürtler arasında Şafiî mezhebi yaygındır. Arap yarımadasına komşu güney sahil kesimlerinde çok az da olsa Hanbelîler mevcuttur.¹⁴⁰

¹³¹ Ahmet Bağhoğlu, "Lübnan'ın Tarihsel Dokusu ve Yöntem Anlayışındaki Mezhebi Etkiler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. 13, sayı: 1, s. 30. Farklı oranlar için bakınız: Büyükkara, "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 328.

¹³² Büyükkara, "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 328.

¹³³ Bekir Ünal, *İran'ın Vekâlet Savaşı Stratejisi ve Suriye'deki Şii Milisler*, Bilgesam Analiz, 2015.

¹³⁴ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, Gümüşhane Üniversitesi Yay., 2012, s. 68 vd.

¹³⁵ Muzaffer Tan, "Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, sayı: 2, 2012, s. 132.

¹³⁶ Hasan Onat, "İran İslam Devrimi ve Şiilik", *e-Makâlât*, c. 6, sayı: 2, 2013, s. 226, 245.

¹³⁷ <http://www.dastour.ir/brows/?lid=%20%20%20%20100350>

¹³⁸ http://gulff2000.columbia.edu/images/maps/Afghanistan_Religion_lg.png

¹³⁹ Esra Doğan Turay, "İran Alevileri ve Ehl-i Haklar'da Kadın Kırmışah Baba Yadigar'da Riyazatte Bulunan Kadınlar", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, c. 14, sayı: 28, 2016, s. 156.

¹⁴⁰ Habip Demir, "Günümüz İran Hanefîleri ve İran'da Hanefîlik-Maturidilik Çalışmaları", *Hanefîlik-Maturidilik Sempozyumu*, Kastamonu 2017, s. 314, 316, 317.

Azerbaycan

Azerbaycan'da 1848 yılında Sünnî-Şîî oranı yaklaşık yarı yarıyaydı. Rusya'nın Dağıstan'ı zaptetmesinden sonra Sünnîlerin Osmanlı topraklarına göç etmesiyle, Şîîler Sünnîlerin iki katına ulaşmıştır. Ruslar mezhep konusu üzerinde özellikle durmuşlar, Şîa'yı Dağıstan'da yayılan Rus aleyhtarını direnişe karşı da kullanmak istemişlerdir. Fazıl Mustafa'nın naklettiği bilgilere göre Azerbaycan'daki nüfusun % 70-75'i Şîî, yüzde 25-30'u Hanefî mezhebine mensuptur. Sünnîler Dağıstan ve Gürcistan sınırlarında yaşamaktadır. Az sayıda Ehl-i Hak ve Bahaî de vardır.¹⁴¹ Habibov'a göre ise Azerbaycan Müslümanlarının %65'i Şîî, %35'i Sünnîdir. Şîîler genel olarak Caferî, Sünnîlerin ekseriyeti Şafîî ve az bir kısmı ise Hanefî'dir.¹⁴² Azerbaycan Müslümanları arasında tarihte mezhep kavgası olmamıştır.¹⁴³ Azerbaycan'da yaşanan Şîilik ile İran'daki Şîiliğin farklı olduğu savunulmaktadır.¹⁴⁴

Daha önce Azerbaycan'daki Kafkas Müslümanlar Kurulu başkanı Allahşükür Paşazade'nin vekili tarafından temsil edilen Gürcistan'daki Müslümanlar 2011 yılında Gürcistan Müslümanlar İdaresi'ni kurmuşlardır. Gürcistan Müslümanları Sünnî İslam'ın Hanefî mezhebine bağlı olan Acaralı Gürcüler ve çoğunluğu Şîilik mezhebine bağlı Azeriler olarak ikiye ayrılabilir. Azeriler arasında önemli miktarda Hanefiler de vardır. Gürcistan'ın doğusunda Pankisi vadisinde yaşayan Çeçenlerin (Gürcüce Kistler) çoğu Şafîiidir. Çeçenler arasında tasavvuf da yaygındır. Kwareli ilçesinde yaşayan Dağıstan kökenli Müslüman Avarlar ve Abhazya Müslümanları Sünnîdir.¹⁴⁵ Gürcistan'da Borçalı bölgesinde yaşayan Türkler (Azeriler) arasında İran ve Türkiye'den destek alan gruplar faaliyet yürütmektedir. Gürcistan'da yakın tarihlerde Selefi olanlarda artış görüldüğü kaydedilmektedir. Sovyetlerden kalma bir dille Vehhâbilik ifadesi çok farklı kesimler için de kullanılabilir. Pankisi bölgesindeki gençlerin yarısından fazlasının Selefi olduğu tespit edilmektedir. Özellikle Çeçenistan'daki savaş sürecinde buraya gelenlerin Selefiligi taşıdığı, geleneğe bağlı Kist-Çeçen halk ile Selefi gençler arasında ayrışmalar yaşandığı kaydedilmektedir. Şîî ve Sünnîlerin oranlarını yarı yarıya gösterenler olduğu gibi Şîileri yüzde 60-70 oranı gibi daha fazla gösterenler de vardır. Sünnîler ve Şîiler birbirlerinin camilerini kullanmaktadır. İran'dan gelen gruplar buradan Kum'a öğrenci götürüp eğitmektedir. Bu eğitimli gençler ülkelerine döndüklerinde çeşitli kurumlar da tesis etmişlerdir. Ehl-i Beyt adıyla 2001 yılında faaliyete başlayan kurum bunlardan biridir. Kurumun başında Kum'da eğitim almış Rasim Memmedov bulunmaktadır. Onun 2011 yılında verdiği bilgide, 2003 yılından beri eğitim verdikleri bu kurumda 5 bin kadar öğrenci yetişmiştir. Kur'an ve Şîî itikadi eğitimin içeriğinin ana unsurlarını oluşturmakta, ayrıca İngilizce ve teknoloji eğitimi vermektedir. Birçok yayını bulunan kurum, önemli günlerde Şîî çevrelerde programlar yapmakta, İran'daki kutsal mekânlara ziyaretler düzenlemektedir.¹⁴⁶

Pakistan ve Hindistan

Pakistan ve Hindistan'da yaşayan Müslümanlar içerisinde farklı Şîî fırkalar yaşamaktadır. İsnâaşeriyye de bunlar arasındadır. Hindistan'ın güneybatısındaki Bîcâpûr bölgesinde hüküm süren Âdilşâhîler hânedanlığının (1489-1686) hükümdarı Yûsuf Âdil (ö. 1510)¹⁴⁷ ve Haydarabad merkezli Kutubşâhîler

¹⁴¹ Fazıl Mustafa, "Azerbaycan'da İslam: Tarihi Gelişim ve Modern Bağlantılar", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, s. 65, 66.

¹⁴² Aslan Habibov, "Azerbaycan'da Devlet-Din İlişkileri", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, s. 81.

¹⁴³ Aslan Habibov, "Çağdaş Azerbaycan'da Mezhepler Arası Hoşgörü", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, s. 91.

¹⁴⁴ Seiichi Kitagawa, "Güney Kafkasya'daki İslam Kuruluşlarının Ulusallaştırılması: Azerbaycan'ın Ulusal Kimliğinin Oluşumunda İslamiyet'in Rolü", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, s. 103.

¹⁴⁵ Zaza Tsurtsumia, "Gürcistan'da İslam: Tarihi ve Bugünü", *Yeni Türkiye*, Sayı: 78, Ankara 2015, s. 27, 30, 31, 32.

¹⁴⁶ Conor Prasad, "Gürcistan'daki Müslüman Topluluğun Güncel Durumu", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, 2017, s. 119-144.

¹⁴⁷ Erdoğan Merçil, "Âdilşâhîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 1, s. 384-386.

Devleti (1512-1687) yöneticileri Şiiliği benimsemişlerdi.¹⁴⁸ Hindistan Ahmednagar merkezli Nizamşâhîler Devleti (1490-1633) hükümdarlarından Burhan Nizamşâh (915-961/1510-1554) İnan'dan 1537 yılında göç eden Şîî âlim Şâh Tâhir'den etkilenip Şiiliği benimsedi. Şiiliğe karşı çıkan Sünnî ulemâ şiddetle baskı altına alındı. Safeviler ile dostane ilişkiler kuruldu.¹⁴⁹ XVIII. yüzyılda Mürşidâbâd (Bengal), Eved (Awadh), Râmpûr (Utar Pradeş) ve Hayrûpûr'da (Sind) Şîî devletleri kuruldu. Bu devletler Hindistan'da Şîî inanç ve kültürünün yayılmasında önemli rol oynadılar.¹⁵⁰ Dildâr Alî en-Nasîrâbâdî (ö. 1235/1820) gibi Hindistan'da yetişen âlimler 1722 yılında kurulan Eved (Awadh) nevvâbları tarafından himaye edildi.¹⁵¹ Kendisinden ders okumak için çok sayıda talebe Leknev'e (Lucknow) geldi. Dildâr Alî aynı zamanda Abdülazîz ed-Dihlevî'nin (ö. 1239/1824) *Tuhfe-i İsnâ 'Aşeriyye* adlı kitabında olduğu gibi Sünnîlerin tenkitlerini cevaplayan eserler telif etti.¹⁵² Hindistan'da Uttar Pradesh, Dekkan ve Keşmir, İsnâaşeriyye'nin yoğun olduğu bölgelerdir. Pakistan'ın kuzeyindeki Hayber ve Kabileler eyaletlerinde sâkin Bengaş Peştunları'nın bazı alt kolları, Turi Peştunları, bir kısmı Nurbahşiyye tarikatı etkisindeki Gilgit-Baltistan Müslümanlarının önemli bir bölümü (yüzde 45-50) İsnâaşeriyye Şiiliğine mensuptur.¹⁵³ Izady Pakistan'da dini durum haritasında nüfusu % 76,3 Sünnî ve tamamen Hanefî, bu Hanefiler % 49 Birelvî, % 27,2 Diyûbendiler olarak, Şîîler ise toplamda %19,1 olup % 17 İsnâaşeriyye, % 2 İsmailî şeklinde, Kadîyânîler/Ahmedîler ise % 1,7 olarak göstermektedir.¹⁵⁴

Afganistan'da yaşayan Hazaralar Şîî'dir. Abdullah Mohammadi, kesin olarak söylemek mümkün olmadığını ikrar ederek, Afganistan'daki Şîî Caferî (İsnâaşeriyye) nüfusunu yüzde 25-30 aralığında, İsmailîleri ise yüzde 2 olarak göstermektedir. Afganistan'da Hazaralar başta olmak üzere, Peştunların ve Taciklerin bir kısmı Caferî mezhebine mensuptur.¹⁵⁵ Izady Afganistan'da dini durum haritasında nüfusu % 70 Hanefî, % 25 İsnâaşeriyye, % 4,5 İsmâiliyye mezhebinden göstermektedir.¹⁵⁶

Türkiye'deki İsnâaşeriyye veya diğer adıyla Caferiyye İğdır, Kars ve Ağrı gibi illerde ve çoğunlukla bu illerden göçen İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlerde Azeri Türkleri arasında yaygındır. Caferîler Türkiye'deki nüfuslarını 3 milyona kadar çıkarmaktadır. Ancak Caferî nüfusun bir milyondan az olduğunu savunanlar da vardır.¹⁵⁷

Moojan Momen Şîî ile ilgili giriş kitaplarından biri olan çalışmasında Şîî'nin farklı ülkelerde 1980 yılındaki yaklaşık nüfusu hakkında bilgiler vermiştir. Bu tarihte değerlendirmeye aldığı ülkelerdeki toplam Müslüman nüfusu 723 milyon ve İsnâaşeriyye nüfusu 72 milyon 750 bin olarak verilmektedir.¹⁵⁸ Görüldüğü gibi sadece Şîî nüfusun nispeten yoğun olduğu ülkeler içinde bile yaklaşık %10 oranı ortaya çıkmaktadır. Şîî nüfusun daha az veya kayda değer olmadığı yani büyük çoğunluğu ve neredeyse tamamı Sünnî olan coğrafyalar da buna dahil edildiğinde oranın daha da aşağı ineceği ortadadır. Moojan Momen bu konuda 2014 yılında derlediği verilerde güncellemeler yapmıştır.¹⁵⁹ Bu yeni verilere İsnâaşeriyye'ye ilave olarak Zeydiyye, İsmailiyye, Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler, Ehl-i Hak ve Dürzîler gibi Şîî ve Şîî

¹⁴⁸ Enver Konukçu, "Kutubşâhîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 26, s. 500.

¹⁴⁹ İqtîdâr Husain Siddiqui, "Nizamşâhîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 33, s. 192-194. Detaylar için bakınız: Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A socio-intellectual history of the isna ashri shi'is in India*, I-II, Munshiram Manoharlal, Canberra 1986, I, s. 268.

¹⁵⁰ K. A. Nizami, "Hindistan, (Din)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 18, s. 85-92.

¹⁵¹ Juan Cole, *Roots of north Indian Shi'ism in Iran and Iraq: religion and state in Awadh 1722-1859*, Berkeley 1988, s. 61.

¹⁵² Mustafa Öz, "Dildâr Alî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 9, s. 297-298.

¹⁵³ Büyükkara, "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 336.

¹⁵⁴ http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Pakistan_Religion_lg.png

¹⁵⁵ Abdullah Mohammadi, "Afganistan'da İslam", *Yeni Türkiye*, sayı: 95, Ankara 2017, s. 522.

¹⁵⁶ http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Afghanistan_Religion_lg.png

¹⁵⁷ Büyükkara, "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 332.

¹⁵⁸ Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, London, Yale University Press, 1985, s. 282.

¹⁵⁹ Moojan Momen, *Shi'i Islam*, s. 113.

içerisinden çıkmış grupları diğer Şiiiler başlığı altında ayrıca göstermiştir. Burada verilen ülkelerdeki İsnâaşeriyye mezhebinden olanların toplam Müslüman nüfusunun %10.9'u oranında olduğu, Şiiilerin toplamıyla bunun %13.7 oranına çıktığı görülmektedir. Yine unutulmamalıdır ki burada Şîa fırkalarının nüfuslarının yoğun olduğu ülkeler listelenmektedir. Kayda değer Şîi nüfusun olmadığı, neredeyse tamamen Sünnîlerin yaşadığı ülkeler de hesaba katıldığında bu oranlar çok daha aşağı inecektir.¹⁶⁰ Vali Nasr'ın 2006 yılında verdiği Şîi nüfusu ve oranlar¹⁶¹, Momen'in verilerinden farklıdır. Ayrıca Pew tarafından verilen Şîi nüfus oranları güncel olan CIA toplam ülke nüfuslarıyla girildiğinde daha farklı bir tablo çıkmaktadır.¹⁶² Bu tablolardan anlaşıldığı gibi İran, Bahreyn, Azerbaycan ve Irak'ın nüfusunun yarısından fazlası Şiidir.

İsnâaşeriyye Şîası içinde, dinî hükümlerin kaynağı olarak sadece kendi imamlarının rivayetlerini esas kabul edenlere Ahbâriyye adı verilmiştir.¹⁶³ Dinî hükümlerin aklî istidlâl yoluyla elde edilebileceğini savunan ekole Usûliyye denmektedir.¹⁶⁴ Günümüzde ilim merkezleri havzalarda yaygın olan Usûliyye ekolüdür. Ahbarilik kolu Körfez'de, özellikle Bahreyn'de etkili olmaya devam etmektedir. Ahbariler ayrıca Hindistan'da da vardır. Ahbarilerin Şeyhiyye Tarikatı ve Tefkîk hareketine de tesir ettiğine dair görüşler vardır.¹⁶⁵ İran'da Felsefe karşıtı görüşleriyle bilinen Tefkîk Ekolü (Mekteb-i Tefkîk, el-Medresetü't-Tefkîkiyye) hakikate ulaşmak için Kur'ân, Hz. Peygamber'den ve imamlardan gelen rivayetler üzerinde yoğunlaşmak gerektiğini savunmaktadır.¹⁶⁶ Ahbarilik ayrıca Irak'ta Basra şehrinde 100 bin kadar nüfusa sahiptir. Suûdî Arabistan'ın doğusunda, Basra Körfezi'ne sahil olan Ahsâ/Lahsâ bölgesinde de temsil edilmektedir.¹⁶⁷

2.2. Nusayriler

On birinci imam Hasan el-Asker'in ölümüyle (260/874) başlayan gaybet döneminin başında on ikinci imam Muhammed b. Hasan ile takipçilerinin irtibatını dört sefir (vekil, bâb, elçi) birbiri ardına sağlamıştır. Kendilerinin sefir olduğunu iddia etmelerine rağmen kabul görmemiş başka isimler de vardı. Nusayriliğin adına nispet edildiği Muhammed b. Nusayr (ö. 270/883) bunlardan biridir.

Bağdat'ta Büveyhî himayesi gören Nusayriler zamanla Suriye'ye intikal ettiler. Önemli Nusayrî metinlerinin müellifi olan Hamdân el-Hasîbî'nin (ö. 346/957) Halep'te türbesi bulunmaktadır. Nusayriler, günümüzde Suriye ve komşularının Akdeniz sahillerinde yoğunlaşmış durumdadır. Çeşitli aile, soy, aşiretler (Hayyâtiyye, Kelbiyye, Mehâlîbe, Haddâdîn) şeklinde ve kapalı bir hayat yaşayan Nusayriler içerisinde, modern dönemde özellikle şehirlerde, yaygın İslâmî anlayışa yahut İsnâaşeriyye Şiiiliği'ne belli ölçüde de olsa yaklaşanlar olduğu görülmüştür. Günümüzde Nusayriler Suriye'de Lazkiye ve Cebeliensâriye bölgesi başta olmak üzere çeşitli yerlerde % 8-12 arasında tahmin edilen bir nüfus oranına sahiptir. Türkiye'de Hatay, İskenderun, kısmen Adana ve Mersin'de; Lübnan'da ise daha çok kuzey kesimlerinde küçük bir grup olarak yaşamaktadır.¹⁶⁸ Suriye nüfusunun % 74'ünün Sünnî olduğu

¹⁶⁰ Bkz., EK:2; EK: 3.

¹⁶¹ Vali Nasr, "When the Shiites Rise", Foreign Affairs, Vol. 85, No. 4 (Jul. - Aug., 2006), s. 65; Vali Nasr, *The Shia revival : how conflicts within Islam will shape the future*, New York : W. W. Norton - Company, 2006; EK: 4 olarak verilmiştir.

¹⁶² Bkz. EK: 5.

¹⁶³ Metin Yurdagür, "Ahbâriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 1, s. 490-491.

¹⁶⁴ Mustafa Öz, "Usûliyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 42, s. 214-215.

¹⁶⁵ Robert M. Gleave, *Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbari Shi'i School*, Leiden, Boston, Brill 2007, s. 300.

¹⁶⁶ Muhammed Rızâ Hakîmî, *el-Medresetü't-Tefkîkiyye; Kazâyâ İslâmiyye Muâsıra*, Arapça'ya tercüme: Abdülhasan Selman, Halil el-İsâmî, Dâru'l-Hâdî, Beyrut 1421/2000.

¹⁶⁷ Moojan Momen, *Shi'i Islam*, s. 64, 127.

¹⁶⁸ İlyas Üzümlü, "Nusayrîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 33, s. 270-274

tahmin edilmektedir.¹⁶⁹ Yeni bazı yayınlarda Suriye’de Sünnîlerin % 80 oranında olduğu, kendi içinde Sünnîlerin % 65 Arap, % 15 Kürt etnik kimliğinden geldiği tespiti yapılmaktadır. Nusayriler % 10, Dürzîler % 3, İsmaililer % 1 ve İsnâaşeriyye % 1 oranlarında nüfusa sahiptir. Ayrıca % 5 oranında Hıristiyan nüfusu vardır. Ülkedeki savaş sebebiyle mezhebi dağılımı etkileyecek göçler yaşanmıştır. Eylül 2017 itibarıyla 7 milyon insan mülteci olarak ülkeden ayrılmıştır. Bu mültecilerin % 79 Sünnî Arap, % 9 Kürt, %8 Hıristiyan, % 2 Türkmen, % 2 Şîî şeklinde dağıldığı kaydedilmektedir. Böylelikle Arap Sünnîlerin 2011’de % 65 olan oranı 2017 yılında % 61’e düşmüş, Kürtler %14’ten 16’ya yükselmiş, Nusayriler %10’dan 13’e yükselmiştir.¹⁷⁰ Ülkede Sünnîlerin bu oranda yüksek nüfusa sahip olmasına rağmen Nusayrî bir aileden olan Hafız ve Beşşâr Esed uzun süre ülkede iktidar olmuştur.

2.3. Babiler-Bahâîler

İsnâaşeriyye içinde doğan ve Şeyhiyye diye adlandırılan tarikatta ortaya çıkan Bâbîlik, Mirza Ali Muhammed’in on ikinci imamın gaybete çekilmesinin bininci yılında (1260/1844), önce kendisini beklenen mehdîye açılan bab ilan etmesiyle başlamıştır. 1848 yılında Bedeşt’teki toplantıda “Bab’ın Allah Elçisi, yeni ve bağımsız bir dinin kurucusu olduğu duyurulmuştur.”¹⁷¹ Mirza Ali Muhammed, 1266/1850 yılında verilen fetvalar üzerine Nâsırüddin Şah’ın emriyle Tebriz’de kurşuna dizilerek öldürüldü. Bahâîliğin kurucusu olan Mirza Hüseyin Ali, Bâb’ın görüşlerini benimsemişti. Bağdat’a sürgün edildi. Mirza Hüseyin Ali, Bâb’ın önceden haber verdiği “Allah’ın ortaya çıkaracağı zat” olduğunu ilân ederek Babiler’i kendisine uymaya çağırdı (1863). İstanbul’a, Edirne’ye ve Akkâ’ya sürgün edilen Mirza Hüseyin Ali taraftarlarınınca Bahâullah adıyla anıldı. Mirza Hüseyin Ali, 1309/1892 yılında öldü.¹⁷² Bahâîlere göre Türkiye’de yaklaşık on bin ve dünyada toplam beş milyondan fazla Bahâî bulunmaktadır. Bahâilik iki yüzden fazla ülkeye yayılmıştır.¹⁷³

2.4. Zeydiyye

Zeydiyye, ismini Hz. Hüseyin’in Ali Zeynelâbidîn’den torunu olan Zeyd’den alır. İmam Zeyd 122/740 yılında Emevîler’e karşı ayaklanmış ve öldürülmüştür. Zeydiyye tarihte Hazar’ın güneyindeki Taberistan’da devlet kurmuşlar ve uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁷⁴ Fas’ta İdrisiler Devleti’ni (789-985) kurmuşlardır. Zeydiyye günümüzde Yemen’in kuzeyinde yaygındır. Yemen’de Hâdî-İlelhak lakabıyla anılan Yahyâ b. Hüseyin (ö. 298/911) liderliğinde 280/893 yılında hâkim olmaya başladığı bölgelerde kesintilerle günümüze kadar varlığını sürdürdü. İmam Yahyâ’nın mezarının bulunduğu Sa’de ve çevresi Zeydî nüfusun yoğun olduğu bölgedir. Sa’de ile başkent San’a arasındaki Hacce ve dağlık Hûs bölgeleri ile Zemâr yoğun Zeydî nüfus barındırmaktadır. Yemen nüfusunun yaklaşık yüzde 40-50’sinin Zeydiyye’ye mensup olduğu tahmin edilmektedir.¹⁷⁵ İzady Yemen’de dini durum haritasında nüfusu %56 Sünnî, % 42,1 Zeydi Şîî, % 2 İsmailî Şîî göstermektedir.¹⁷⁶ Sünnîler genelde Şafiidir. Suudî Arabistan destekli Selefi faaliyetler yakın tarihte ortaya çıkmıştır. Yemen’de 1990’lı yıllarda

¹⁶⁹ Ahmet Bağhoğlu, “Suriye’de Mezhep Hareketlerinin Güncel Siyaset Üzerine Etkileri”, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 4-2, 2013, s. 495-523. Suriye’de mezhepler ile ilgili yeni bir çalışma yapan Yeşim Demir oranlar nakletmiş ancak farklı rakamlar için izah yapmamıştır. Ayrıca yeni yazılmış olmasına rağmen güncel olmayan bilgiler vermektedir. 2004’te vefat etmiş olan Ahmed Keftaru için “Suriye baş müftülük görevini yürüten” demektir. Yeşim Demir, “Suriye’nin Mezhepsel Yapısı ve Etkileri”, *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, s. 51, 53, 55.

¹⁷⁰ Fabrice Balanche, *Sectarianism in Syria's Civil War*, Washington Institute for Near East Policy, 2018, s. 13, 18, 20, 22.

¹⁷¹ <http://www.bahaitr.org/index.php/tr/babi-hareketi>

¹⁷² Ethem Ruhi Fiğlalı, “Bahâîlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 4, s. 464-468.

¹⁷³ <http://www.bahaitr.org/index.php/tr/turkiye-de-bahailik>

¹⁷⁴ Adem Arıkan, “Gılân’da Son Zeydî Yönetim (Âl-i Kârkıyâ)”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 20, 2009, s. 1-26.

¹⁷⁵ Yemen Zeydîleri hakkında bkz. Mehmet Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, Araştırma yayınları, Ankara 2012, 33-40.

¹⁷⁶ http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Yemen_Ethno_Religious_lg.png

teşkilatlanmaya başlayan Zeydî-Hûsî hareketi zamanla silahlı çatışmalara girmiştir.¹⁷⁷ Hûsîler 2012 yılından itibaren Zeydî nüfusun yoğun olduğu Sa'de ve çevresindeki kuzey-batı bölgelerini elinde tutmaktadır. İran tarafından desteklenen Husilere karşı Suudi Arabistan öncülüğünde sürdürülen savaş ülkede büyük yıkıma ve fakir halkın sıkıntılarının büyümesine sebep olmuştur.¹⁷⁸

2.5. İsmaililer

Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) büyük oğlu İsmail'in imametini kabul eden Şiilere İsmailiyye denilmektedir. İsnâaşeriyye Ca'fer es-Sâdık'tan sonra diğer oğlu Mûsâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) imametini kabul etmektedir. İsmailiyye mezhebi içerisinde Karmatiler de çıkmıştır. İsmailiyye mezhebinin mensuplarının Kuzey Afrika'da kurdukları Fatımiler Devleti (909-1171) doğuya doğru geniş toprakları ele geçirdi ve Kahire'yi başkent edindi. Fatımî imamı Müstansır vefat ettikten (487/1094) sonra büyük oğlu Nizar'ın halife olmasını savunanlar Nizariyye, diğer oğlu Musta'li billah'ı destekleyenler ise Musta'liye adını almışlardır. Fatımî dâisi olan Hasan Sabbah 483/1090 yılında Alamut kalesini ele geçirmişti. O Nizar'ın imametini kabul etmiş ancak Fatımilerin başına Musta'li geçmişti. Fatımiler 567/1171 yılında Selahaddin Eyyubî tarafından sona erdirildi. Alamut'taki Nizarî yönetim ise, 655/1257 yılında Moğol-İlhanlılar tarafından ortadan kaldırıldı.

İsmaililerin Nizarî kolu İran'da Kaçar hükümdarının kızıyla evlenen dönemin mezhep liderine verilmiş olan Ağa Han unvanı sebebiyle Ağa Hanlar olarak da bilinir olmuştur. I. Ağa Han Hasan Ali Şah (ö. 1881) Kirman'da İran yönetimiyle çatışmaya girince 1257/1841 yılında İran'dan ayrıldı ve 1265/1848 yılında Bombay'a yerleşti. Hindistan'daki Nizariler Hocalar olarak bilinmektedir. 1957 yılında başa geçen IV. Ağa Han Kerim günümüzde görevine devam etmektedir. Daftary'e göre 10 milyonu bulan Nizarî İsmaililer dünyanın yirmi beşten fazla ülkesinde yayılmıştır.¹⁷⁹

Müstalî İsmaililerin Davudî grubu çoğunluğu Hindistan'da olmak üzere bir milyon olarak tahmin edilmektedir. Bohra da denilen Davudiler için Bombay merkez gibidir. Elli İkinci Dâ-i mutlak olan Seyyiduna Muhammed Burhaneddin 1385/1965 yılında bu görevine başlamıştı. Ayrıca Pakistan Karaçi'de Davudilerin bulunduğu kaydedilmektedir. Müstalî İsmaililerin Yemen'deki Süleymanî koluna ise Mekremî ailesi liderlik etmektedir. 1934 yılında Suudî topraklarına katılan Necran bölgesi ana merkezleridir. 2005'de göreve başlayan elli birinci Dâi Abdullah el-Mekremî Süleymanilerin lideri durumundadır. Yemen ve Suudî Arabistan'daki Süleymanilerin 300 bin kadar nüfusu olduğu tahmin edilmektedir. Hindistan'da da az sayıda Süleymanî İsmaililerin olduğu kaydedilmektedir.¹⁸⁰

2.6. Dürzîler

Dürzîlik, Şîî İsmaililer içerisinden çıkmıştır. Bazı farklılıklar bulunmakla birlikte itikadî görüşleri İsmailiyye fırkasının inançlarıyla benzerlik göstermektedir. Fatımî Halifesi el-Hâkim bi-Emrillah'ın (375-411/985-1021) saltanat yıllarının son dönemlerinde tarih sahnesine çıkmıştır. Mezhebin inançlarını insanlara açıklayarak davette bulunan Neştekin ed-Derezî'nin ismine nispetle Dürzîlik olarak tanınmıştır. Mezhebin mensupları kendilerine Muvahhidûn demektir. Tanrı'nın Halife el-Hâkim bi-Emrillah suretinde tecelli ettiğine inanılır. Mezhebin açıktan daveti 1017-1042 yılları arasında yapılmıştır. Bu tarihten sonra gizliliğe bürünerek günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Kahire'de

¹⁷⁷ Mehmet Ali Büyükkara, "Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Hûsî Hareketi", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, c. 16, sayı: 30, 2011, s. 115-152.

¹⁷⁸ Büyükkara, "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 335.

¹⁷⁹ Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çeviren Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul, Alfa Yay., 2016, s. 181-185.

¹⁸⁰ Daftary, *Şii İslam Tarihi*, s. 165.

el-Hâkim bi-Emrillah'tan sonra baskılara maruz kalan mezhep mensupları Bilad-ı Şâm'a yerleşmişlerdir. Dürzîler, Lübnan ve Kuzey Suriye'ye, oradan da özellikle Havran Dağı'na göç etmişlerdir. Günümüzde burası "Cebelü'd-Dürûz" olarak bilinmektedir. XIX. yüzyılda Lübnan ve Suriye'deki bazı Dürzîler, Amerika kıtasına ve Avustralya'ya göç ettiler. Suriye'de Dürzî nüfusu 260 bin civarındadır. Bunlar Halep, Şam civarlarında, Güneybatı Suriye'deki Katana, Kuneytra'da, Cebelü'd-Dürûz'da yaşamaktadır. Ürdün'deki Dürzîler çoğunlukla Zerka ile başkent Amman'da yaşayan 3.000 civarında bir azınlıktır. İsrail'deki Dürzîlerin nüfusları 3.000'den azdır. Lübnan'daki Dürzî nüfusunun, 150 bin - 170 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. A.B.D, Kanada, Brezilya, Meksika, Arjantin ve Avustralya'ya göç etmiş Dürzîler de vardır. Dürzîler azınlık olmalarına rağmen, özellikle Suriye ve Lübnan'ın politik ve sosyal meselelerinde önemli roller üstlenmektedirler. Lübnan'da Dürzî toplumunun liderliğini üstlenmiş olan Velid Canbolat Lübnan hükümetlerinde aktif görevler üstlenmiştir.¹⁸¹

İBÂZİYYE

Hâricîlerin günümüze ulaşan fırkası kabul edilen İbâziyye adını kurucusu kabul edilen Abdullah b. İbâz'dan almıştır. İbâziyye, 65/685 yılında Nâfi' b. Ezrak'ın Hâricî olmayan Müslümanlar hakkında ileri sürdüğü aşırı görüşlere katılmayarak Basra'da Abdullah b. İbâz'ın etrafında toplananların oluşturduğu bir fırkadır. "Hameletü'l-ilm" adı verilen gruplar İbâziyye'nin Mağrib ve Umman'a yayılmasını sağladı. Kuzey Afrika İbâzîliği, Cezayir'de Tâhert merkezli Rüstemîler Devleti'ni (777-909) kurmuşlardır. Cezayir'de Vercelân (Vargla-Ouargla) vahasında, Gardaya vilayetinde Mizâb bölgesinde, Libya'da Trablus'un kuzeyindeki Cebelinfûse'de, Tunus'ta Cerbe adasında varlıklarını sürdürmektedirler. Doğu Afrika'daki İbâzîlerin çoğunluğu Tanzanya'ya bağlı iki adadan oluşan özerk Zengibar'da yaşamaktadır. İbâzîlik bugün Umman'da Gafirî ve Hinâ kabilelerinin mezhebi durumundadır.¹⁸² 2 milyon kadar yerli nüfusu olan Umman'ın yarısından fazlası İbâziyye mezhebine mensuptur. Umman'ın günümüzdeki sultanı Kâbûs b. Said de İbâdi mezhebine mensuptur.¹⁸³

YEZİDİLER

Yezîdiyye isminin nereden geldiğine dair farklı görüşler olmakla birlikte, Yezîd b. Muâviye ile ilişkilendirilmesi yaygındır. Fırka mensupları bu ismi Ezidî olarak da telaffuz etmektedir. Kutsal bir şahsiyet kabul edilen Adî b. Müsafir (ö. 557/1162), Emevî asıllı olup Adeviyye tarikatı kendine nispet edilmektedir. Günümüzde Şeyh 'Adî'siz Yezidîlik tartışılmaktadır. Yezidilerin özellikle Avrupa'ya göç eden kesimleri tarafından Yezidîlik'in İslam'dan önce, başka dinler ile ilişkisini ifade eden görüşler savunulmaktadır.¹⁸⁴ Adî b. Müsafir'in mezarı Kuzey Irak'ta Lâliş (Lâleş) denilen yerde olup Yezidilerin ziyaret mekânıdır.

Kuzey Irak günümüzde Yezidilerin en kalabalık olduğu bölgedir. Lâleş'in de içinde olduğu Sincar bölgesi ve Dohuk'un güneyinde kalan Şehan yöresi grubun yoğun olduğu yerlerdir. Bazı kayıtlara göre Irak'taki yarım milyon kadar olan nüfusun, Avrupa'ya göçlerle azaldığı tahmin edilmektedir. Türkiye'deki Yezidî nüfusun büyük kısmı Almanya'ya göç etmiştir. Mardin, Urfa, Siirt, Batman,

¹⁸¹ AYTEKİN ŞENZEYBEK, "Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 31, 2011, s. 175-217.

¹⁸² ETHEM RUHİ FİĞLALİ, "İbâziyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 19, s. 256-261.

¹⁸³ BÜYÜKKARA, "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 347.

¹⁸⁴ METİN BOZAN, "Şeyh 'Adî'siz Yezidîlik: Yezidîlerin 'Adî b. Müsafir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 53, sayı: 2, 2012, s. 25, 35.

Diyarbakır kırsalında yerleşik Yezidî nüfusu binin altına kadar düşmüştür. Suriye’de Halep’in kuzeyindeki köylerde yaşayan Yezidîlerin 5-10 bin kadar oldukları tahmin edilmektedir. Ermenistan’da yaklaşık 40 bin, Gürcistan’da 18 bin Yezidî’nin yaşadığı kaydedilmektedir.¹⁸⁵

KADIYANILIK

Günümüzde Hindistan sınırları içerisinde kalan Pencab-Kâdiyân’da doğan Gulam Ahmed Kadıyanî’nin (ö. 1326/1908) adına nispetle Ahmediyye, doğum yerine nispetle Kadıyanilik denilen mezhep İngiliz sömürgesi Hindistan’ında ortaya çıkmıştır. Gulam Ahmed Kadıyanî’nin müceddidlikle başlayıp mehdilik-mesihlik ile devam eden iddialarına ilaveten nübüvvet ile ilgili görüşleri tartışılmaktadır. Bağlıları “Allah’tan aldığı vahiy” ile onun iddialarını ispat ettiğini savunmaktadır.¹⁸⁶ Gulam Ahmed, mensuplarından İngiliz hükümetine itaat etmelerini istemişti.¹⁸⁷ Pakistan Devleti kurulduğunda devlet başkanı olan Cinnah (1876-1948), İsmailiyye mezhebinin hocalar grubundan,¹⁸⁸ Pakistan’ın dışişleri bakanı (1947-54) olan Muhammed Zaferullah Han Kadıyanilik mezhebini tanıdı.¹⁸⁹ Pakistan Parlamentosu’nun 7 Eylül 1974 tarihinde aldığı kararla Kadıyanilik “İslâm dışı azınlık” olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁰ Kadıyaniliğin Ahmediye Cemaati mensupları 2011 yılında kendi yayınlarında, 193 ülkede şubelerinin bulunduğunu, dünya genelinde 300 milyon üyesi olduğunu yazmaktadır.¹⁹¹ Bu rakamların abartılı olduğuna şüphe yoktur. Ahmediyye mezhebinin toplam nüfusunun 10 milyon civarında, Pakistan’da 4-5 milyon, Hindistan’da ise 1 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Afrika ve Batı ülkelerinde, Ortadoğu’nun birçok ülkesinde, Endonezya’da ve Orta Asya cumhuriyetlerinde farklı rakamlarda Ahmedilerin olduğu bilinmektedir.¹⁹²

SONUÇ

Müslümanların yaşadığı ülkeler çeşitli sebeplerle nüfuslarının mezhebe dayalı istatistiklerini resmi olarak tespit etmemektedir. İslam dünyasında mezhep haritası ve nüfusun mezheplere göre dağılımını ortaya çıkarmak kolay değildir. Bilgi kaynaklarının sınırlı olması, ulaşılabilen sınırlı bilginin güvenilirlik sorunu barındırması kesin sonuçlara ulaşmayı neredeyse imkânsız kılmaktadır. Genelde tahminlere dayalı rakamlar verilmekte, araştırmacıya göre değişen çelişkili oranlar ortaya çıkmaktadır. Güncel olması bakımından tercih edilmesi muhtemel internet kaynaklı bilgiler, maksatlı ve yönlendirici olabilmektedir.

Mezhep haritası ve nüfus dağılımı bakımından azınlıklar hakkında daha fazla bilgi elde edilebilmektedir. Nüfusu az ve coğrafyası dar olan grupların çalışılmasının tercih edilmesi düşünülebilir. Daha büyük nüfus ve geniş coğrafyaya yayılmış Sünnîlerin çoğunluğu oluşturduğu bilinmekle birlikte oran ve rakamlar farklılaşabilmektedir. Şîf-Sünnî karşılaştırması yapılırken sadece Şiilerin yoğun olduğu ülkelerin listelendiği karşılaştırmalar yapılmaktadır. Halklarının tamamı veya tamamına yakını Sünnî olan ülkelerin de var olduğu hesaba katılınca oran olarak Sünnîlerin çok daha yüksek, Şiilerin ise çok

¹⁸⁵ Büyükkara, “İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu’daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları”, s. 345.

¹⁸⁶ Şaziye Paktürk, “Müslüman Ahmediye Cemaati’ni Tanıyalım”, *Maneviyat Dergisi*, 1. Sayı, 2011, s. 13, <http://ahmediye.org/pdf/Maneviyat.pdf>, 10.02.2015.

¹⁸⁷ Durmuş Bulgur, “Kadıyanilik”, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 13, 2008, s. 1-38.

¹⁸⁸ Rekin Ertem, “Cinnah, Muhammed Ali”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 8, s. 16-18.

¹⁸⁹ <http://www.ahmediye.org/kisiler/37-sir-zaferullah.html>, 24.07.2016.

¹⁹⁰ Ethem Ruhi Fiğlalı, “Kadıyanilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: 24, s. 137-139.

¹⁹¹ “Müslüman Ahmediye Cemaati’ni Tanıyalım”, s. 13.

¹⁹² Büyükkara, “İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu’daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları”, s. 347.

daha düşük çıkacağı aşikârdır. Azınlıkların kendi nüfuslarını fazla göstermek isteyebilecekleri dikkate alınarak, onların verdiği bilgileri mümkün olduğunca farklı veriler ile de karşılaştırmak uygun olacaktır.

Sünnî çoğunluk içerisindeki ortak kabuller, geçişkenlikler ve farklı grupların bir arada yaşaması mezhebe göre harita çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Günümüzde Sünnî mezhepler içerisinde çıkmış, farklı zihniyetlere sahip gruplar vardır. Sünnî mezhepleri sahiplenen büyük rakamlara ulaşmış müntesipleri barındıran cemaatlerin etkin oldukları bölgeler, mezheplerin haritasını ve nüfuslarını ortaya koyarken dikkate alınabilir.

Batılılar tarafından yapılan çalışmaların yoğunluğu bu konuya onların da ilgilerini göstermektedir. Özellikle yakın tarihlerde Ortadoğu'da meydana gelen çatışmaların mezheplerle de ilişkilendirilmesi Müslümanların güncel durumuna yönelik ilgileri artırmıştır. Mezhepler coğrafyasına ilişkin yeni atlas çalışmalarının yayınlanmış olması buna örnek verilebilir. Bizim henüz ulaşamadığımız ve dolayısıyla bu çalışmada kullanamadığımız bu tür yayınlar, bazı tashihlere imkân verebilir. Belki daha detaylı ve yeni bilgiler sunacağı beklendiğinden umut vericidir.

EKLER

EK: 1

Ülke	CIA			MuslimPopulation (Milyon)		
	Toplam nüfusu	Müslüman oranı	Müslüman nüfusu	Toplam nüfusu	Müslüman oranı	Müslüman nüfusu
Endonezya	260.580.739	87,20	227.226.404	259,4	88 %	228,27
Pakistan	204.924.861	96,40	197.547.566	203,4	96.3 %	195,87
Hindistan	1.281.935.911	14,20	182.034.899	1328,9	20 %	265,78
Bangladeş	157.826.578	89,10	140.623.481	162,9	92 %	149,87
Nijerya	190.632.261	50,00	95.316.131	186,5	70 %	130,6
Mısır	97.041.072	90,00	87.336.965	93,5	95 %	88,83
İran	82.021.564	99,40	81.529.435	79,5	99 %	78,71
Türkiye	80.845.215	99,80	80.683.525	79,5	99,8 %	79,34
Cezayir	40.969.443	99,00	40.559.749	40,8	99,7 %	40,68
Irak	39.192.111	99,00	38.800.190	38,1	99 %	37,72
Etiyopya	105.350.020	33,90	35.713.657	101,7	50 %	50,85
Sudan	37.345.935	95,30	35.590.676	42,1	97 %	40,84
Afganistan	34.124.811	99,70	34.022.437	33,4	100 %	33,4
Fas	33.986.655	99,00	33.646.788	34,7	99 %	34,35
Suudi Arabistan	28.571.770	99,95	28.557.484	31,7	100 %	31,7
Yemen	28.036.829	99,10	27.784.498	27,5	100 %	27,5
Özbekistan	29.748.859	88,00	26.178.996	31,9	88 %	28,07
Çin	1.379.302.771	1,80	24.827.450	1378	10 %	137,8
Malezya	31.381.992	61,30	19.237.161	30,8	61,3 %	18,88
Tanzanya	53.950.935	35,20	18.990.729	54,2	55 %	29,81
Rusya	142.257.519	12,50	17.782.190	144,3	19 %	27,42
Mali	17.885.245	94,80	16.955.212	17,3	90 %	15,57
Suriye	18.028.549	87,00	15.684.838	17,2	90 %	15,48

Nijer	19.245.344	80,00	15.396.275	19,7	95 %	18,72
Senegal	14.668.522	95,40	13.993.770	14,8	94 %	13,91
Kazakistan	18.556.698	70,20	13.026.802	17,8	70,2 %	12,5
Burkina Faso	20.107.509	61,60	12.386.226	19	60,5 %	11,5
Tunus	11.403.800	99,10	11.301.166	11,3	99 %	11,19
Somali	11.031.386	98,50	10.865.915	11,1	100 %	11,1
Gine	12.413.867	86,70	10.762.823	11,2	85 %	9,52
Fildişi Sahili	24.184.810	42,90	10.375.283	23,9	38,6 %	9,23
Ürdün	10.248.069	97,20	9.961.123	8,2	97,2 %	7,97
Azerbaycan	9.961.396	96,90	9.652.593	9,8	96,9 %	9,5
D. Kongo Cumhuriyeti	83.301.151	10,00	8.330.115	79,8	10 %	7,98
Tacikistan	8.468.555	90,00	7.621.700	8,6	98 %	8,43
Libya	6.653.210	96,60	6.427.001	6,3	99 %	6,24
Çad	12.075.985	52,10	6.291.588	14,5	50 %	7,25
Uganda	39.570.125	13,70	5.421.107	36,6	35 %	12,81
Fransa	67.106.161	8,00	5.368.493	64,6	9,6 %	6,2
Kenya	47.615.739	11,20	5.332.963	45,4	33 %	14,98
Kamerun	24.994.885	20,90	5.223.931	21,5	24 %	5,16
Filipinler	104.256.076	5,00	5.212.804	102,6	10 %	10,26
Gana	27.499.924	17,60	4.839.987	28,2	45 %	12,69
Türkmenistan	5.351.277	89,00	4.762.637	5,4	89 %	4,81
Mozambik	26.573.706	17,90	4.756.693	27,2	20 %	5,44
BAE	6.072.475	76,00	4.615.081	9,3	76 %	7,07
Kırgızistan	5.789.122	75,00	4.341.842	6,1	75 %	4,58
Moritanya	3.758.571	100,00	3.758.571	4,2	100 %	4,2
Sierra Leone	6.163.195	60,00	3.697.917	6,6	60 %	3,96
Almanya	80.594.017	4,40	3.546.137	82,6	5 %	4,13
Lübnan	6.229.794	54,00	3.364.089	6,2	59,7 %	3,7
Benin	11.038.805	27,70	3.057.749	10,8	24,4 %	2,64
Tayland	68.414.135	4,30	2.941.808	65,3	10 %	6,53
Uman	3.424.386	85,90	2.941.548	4,4	99 %	4,36
Amerika	326.625.791	0,90	2.939.632	323,9	2,11 %	6,83
İngiltere	64.769.452	4,40	2.849.856	65,6	4,6 %	3,02
Malavi	19.196.246	12,50	2.399.531	17,2	36 %	6,19
Burma Myanmar	55.123.814	4,30	2.370.324	52,4	15 %	7,86
Kuveyt	2.875.422	76,70	2.205.449	4	85 %	3,4
Sri Lanka	22.409.381	9,70	2.173.710	21,2	9,7 %	2,06
Eritre	5.918.919	36,50	2.160.405	5,4	50 %	2,7
Gambiya	2.051.363	95,70	1.963.154	2,1	90 %	1,89
Bosna-Hersek	3.856.181	50,70	1.955.084	3,5	60,06 %	2,1
Kosova	1.895.250	95,60	1.811.859	1,8	90 %	1,62
Madagaskar	25.054.161	7,00	1.753.791	23,7	15 %	3,56
Arnavutluk	3.047.987	56,70	1.728.209	2,9	79,9 %	2,32
Togo	7.965.055	20,00	1.593.011	7,5	50 %	3,75

Katar	2.314.307	67,70	1.566.786	2,5	77,5 %	1,94
Nepal	29.384.297	4,40	1.292.909	28,4	8 %	2,27
Kanada	35.623.680	3,20	1.139.958	36,2	3 %	1,09
Bahreyn	1.410.942	70,30	991.892	1,4	85 %	0,94
İtalya	62.137.802	1,45	900.004	60,6	2,6 %	1,58
Orta Afrika C.	5.625.118	15,00	843.768	5	15 %	0,75
Singapur	5.888.926	14,30	842.116	5,6	16 %	0,9
Hollanda	17.084.719	4,90	837.151	17	5,5 %	0,94
Güney Afrika	54.841.552	1,50	822.623	55,7	3 %	1,67
Cibuti	865.267	94,00	813.351	0,9	96 %	0,86
Komorlar	808.080	100,00	808.080	0,8	98 %	0,78
Gine-Bissau	1.792.338	45,00	806.552	1,9	50 %	0,95
Makedonya	2.103.721	33,30	700.539	2,1	34,9 %	0,73
Avustralya	23.232.413	2,60	604.043	24,1	2,2 %	0,53
Batı Sahra	603.253	100,00	603.253			
Belçika	11.491.346	5,00	574.567	11,3	6 %	0,68
Liberya	4.689.021	12,20	572.061	4,6	35 %	1,61
Bulgaristan	7.101.510	7,80	553.918	7,1	13,4 %	0,95
Gürcistan	4.926.330	10,70	527.117	4	20 %	0,8
İsviçre	8.236.303	5,10	420.051	8,4	5,7 %	0,48
Maldivler	392.709	100,00	392.709	0,4	100 %	0,4
Avusturya	8.754.413	4,20	367.685	8,8	7 %	0,62
Brunei Darussalam	443.593	78,80	349.551	0,4	67 %	0,04
Kamboçya	16.204.486	1,90	307.885	15,8	7 %	1,11
Burundi	11.466.756	2,50	286.669	11,1	10 %	1,11
Ruanda	11.901.484	2,00	238.030	11,9	15 %	1,79
Mauritius	1.356.388	17,30	234.655	1,3	16,6 %	0,22
Danimarka	5.605.948	4,00	224.238	5,7	4,1 %	0,23
Sırbistan	7.111.024	3,10	220.442	7,1	3,2 %	0,23
Ukranya	44.033.874	0,50	220.169	42,7	1 %	0,43
İsveç	9.960.487	2,00	199.210	9,9	4,9 %	0,49
Romanya	21.529.967	0,90	193.770	19,8	0,3 %	0,06
Yunanistan	10.768.477	1,30	139.990	10,8	4,7 %	0,51
Karadağ	642.550	19,10	122.727	0,6	18,5 %	0,11
Norveç	5.320.045	2,30	122.361	5,2	3 %	0,16
Gabon	1.772.255	6,40	113.424	1,8	12 %	0,22
Vietnam	96.160.163	0,10	96.160	92,7	1 %	0,93
Moğolistan	3.068.243	3,00	92.047	3,1	6 %	0,19
Surinam	591.919	13,80	81.685	0,5	19,6 %	0,098
Kongo	4.954.674	1,60	79.275	4,9	2 %	0,1
İrlanda	5.011.102	1,30	65.144	4,7	0,5 %	0,02
Hırvatistan	4.292.095	1,50	64.381	4,2	3 %	0,13
Zambiya	15.972.000	0,40	63.888	15,9	15 %	2,39
Trinidad ve Tobago	1.218.208	5,00	60.910	1,4	7 %	0,098

Fiji	920.938	6,30	58.019	0,9	7 %	0,06
Zimbabve	13.805.084	0,40	55.220	16	10 %	1,6
Guyana	737.718	6,80	50.165	0,8	7 %	0,056
Yeni Zelanda	4.510.327	1,10	49.614	4,7	1,2 %	0,06
Slovenya	1.972.126	2,40	47.331	2,1	2,4 %	0,05
Polonya	38.476.269	0,09	35.000	38,4	0,13 %	0,05
Svaziland	1.467.152	2,00	29.343	1,3	10 %	0,13
Macaristan	9.850.845	0,20	19.702	9,8	0,2 %	0,02
Lüksemburg	594.130	2,30	13.665	0,6	2,6 %	0,02
Portekiz	10.839.514	0,10	10.840	10,3	0,6 %	0,06
Yeşil Burun Adaları	560.899	1,80	10.096	0,5	5 %	0,03
Botsvana	2.214.858	0,40	8.859	2,2	3 %	0,07
Litvanya	2.823.859	0,10	2.824	2,9	0,1 %	0
Doğu Timor	1.291.358	0,20	2.583	1,3	4 %	0,05
Ekvador	16.290.913	0,02	2.444	16,5		0
Cocos Adaları	596	80,00	477			
Christmas Adası	2.205	14,80	326			
			1.775.064.461			2.142.130.000

EK:2

Ülke	Toplam nüfus (milyon)	İsnaaşeriyye (milyon)	1980 Oranı	2014 Oranı	Dünya Yüzdesi	Diğer Şiiler (milyon)
İran	78	69	88,3	90%	43%	1 Ehl-i Hak, İsmaili
Pakistan	189	28	14,5	15%	15%	1-5 (İsmaili)
Hindistan	1272	25	1,8	2%	15%	3 (İsmaili)
Irak	35	21	57,1	63%	13%	1 (Ehl-i Hak)
Azerbaycan	9.5	7.5		80%	4%	
Afganistan	32	4	5,9	12%	2%	1 (İsmaili)
Türkiye	76	3		4%	2%	16 (AleviBektaşî, Nusayri)
Suudi Arabistan	29	2	2,3	7%	1%	2 (Zeydi, İsmaili)
Lübnan	4.5	2	29,8	40%	1%	0.3 (Dürzî, Nusayri)
Nijerya	178	2		1%	1%	
Endonezya	254	2		<1%	1%	
Tanzanya	51	1		2%		0.1 (İsmaili)
Mısır	84	0.8		1%		1 (İsmaili)
Bahreyn	1.3	0.6	54,4	45% (60%)		
BAE	9	0.6		7% (15%)		
Kuveyt	3.2	0.5	18,8	16% (40%)		
Tacikistan	8	0.3		3%		0.3 (İsmaili)
Suriye	24	0.2	0,6	1%		3 (Nusayri, Dürzî, İsmaili)
Katar	1.8	0.2		10%		
Yemen	25	0.1		<1%		11 (Zeydi, İsmaili)
Diğer Asya Ülkeleri		1.5				0.7 (İsmaili, Dürzî)
Diğer Afrika Ülkeleri		1				0.7 (İsmaili)
Avrupa		1				2 (Bekt, Nus., Dürzî, İsm)
Amerika		0.7				0,4 (Bekt, Nus, İsm, Dürzî)
Avusturalya		0.3				0.1 (İsmaili, Alevi, Dürzî)

EK: 3

		İsnaaşeriyye Oranı	Diğer Şiilerin Oranı	Toplam Ali Şiası Oranı
Dünya İsnaaşeriyye Şîî Nüfusu	175.000.000			
Dünyada Diğer Şiilerin Nüfusu	44.000.000			
Dünyada Toplan Ali Şiaası Nüfusu	219.000.000	80%	20%	
Toplam Müslüman Nüfusu	1,600.000.000	11%	2.8%	13.8%
Toplam Dünya Nüfusu	7,250,000,000	2.4%	0,6%	3%

EK: 4

Vali Nasr'ın 2006 yılında verdiği Şîî nüfusu ve oranları şöyledir:¹⁹³

Ülke	Şîî nüfus yüzdesi	Toplam nüfus	Şîî nüfus
İran	90%	68.700.000	61.800.000
Pakistan	20%	165.800.000	33.200.000
Irak	65%	26.800.000	17.400.000
Hindistan	1%	1.095.400.000	11.000.000
Azerbaycan	75%	8.000.000	6.000.000
Afganistan	19%	31.100.000	5.900.000
Suudi Arabistan	10%	27.000.000	2.700.000
Lübnan	45%	3.900.000	1.700.000
Kuveyt	30%	2.400.000	700.000
Bahreyn	75%	700.000	520.000
Suriye	1%	18.900.000	190.000
BAE	6%	2.600.000	160.000
Katar	16%	890.000	140.000
Toplam			141.410.000

¹⁹³ Vali Nasr, "When the Shiites Rise", s. 65.

EK: 5

Pew tarafından verilen Şii nüfus oranları güncel olan CIA toplam ülke nüfuslarıyla girildiğinde şöyle bir tablo çıkmaktadır.

Ülke	Toplam Nüfusu	Müslüman oranı	Müslüman nüfusu	Şii oran aralığı	Şii oranı ortalama	Şii nüfus
İran	82.021.564	99,40	81.529.435	90-95	92,5	75.414.727
Irak	39.192.111	99,00	38.800.190	65-70	67,5	26.190.128
Pakistan	204.924.861	96,40	197.547.566	10_15	12,5	24.693.446
Hindistan	1.281.935.911	14,20	182.034.899	10_15	12,5	22.754.362
Yemen	28.036.829	99,10	27.784.498	35-40	37,5	10.419.187
Türkiye	80.845.215	99,80	80.683.525	10_15	12,5	10.085.441
Azerbaycan	9.961.396	96,90	9.652.593	65-76	70,0	6.756.815
Nijerya	190.632.261	50,00	95.316.131	<5	5,0	4.765.807
Afganistan	34.124.811	99,70	34.022.437	10_15	12,5	4.252.805
Suudi Arabistan	28.571.770	99,95	28.557.484	10_15	12,5	3.569.686
Suriye	18.028.549	87,00	15.684.838	15_20	17,5	2.744.847
Tanzanya	53.950.935	35,20	18.990.729	<10	10,0	1.899.073
Lübnan	6.229.794	54,00	3.364.089	45-55	40,0	1.345.636
Bahreyn	1.410.942	70,30	991.892	65-75	70,0	694.325
Tacikistan	8.468.555	90,00	7.621.700	y 7	7,0	533.519
Kuveyt	2.875.422	76,70	2.205.449	20-25	22,5	496.226
Birleşik Arap Emirlikleri	6.072.475	76,00	4.615.081	y 10	10,0	461.508
Almanya	80.594.017	4,40	3.546.137	10_15	12,5	443.267
Amerika	326.625.791	0,90	2.939.632	10_15	12,5	367.454
İngiltere	64.769.452	4,40	2.849.856	10_15	12,5	356.232
Katar	2.314.307	67,70	1.566.786	y 10	10,0	156.679
Uman	3.424.386	85,90	2.941.548	5_10	5,0	147.077
Bulgaristan	7.101.510	7,80	553.918	10_15	12,5	69.240
			843.800.409			198.617.483

KAYNAKÇA

- Abdulsabit Şeyh İbrahim Muhammed, *ed-Da'vetül-İslâmiyye fîs-Sûmâl; 1960-2012*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Câmîiatu'l-Medineti'l-Âlemiyye, Malezya 2012.
- Abdülmecid en-Neccâr, *el-Mehdî ibn Tümert*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983.
- Abdurrahman b. Hasan b. Muhammed b. Abdilvehhâb, *el-Mattabul-Hamid fi Beyâni Makâsidi'l-Tevhid*, Dâru'l-Hidâye, Riyad 1411/1991.
- Abdurrahman er-Revsâdî ve diğerleri, *el-Arab es-Sünne fî'l-Irak*, Mecelletü'l-Beyan, Riyad 2012.
- Abdülhay el-Hasanî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fî'l-Hind; Maârifü'l-Avârif fi Envâil-Ulûm ve'l-Maârif*, Hindawi, Kahire 2015.
- Ahmed Teymur Paşa, *Nazratun Târîhiyye fi Hudûsi el-Mezâhibü'l-Fikhiyyeti'l-Erbaa el-Hanefî, el-Mâlikî, eş-Şâfiî, el-Hanbelî ve İntişâruhâ inde Cumhûrî'l-Müslimîn*, taktid: M. Ebu Zehra, Dâru'l-Kâdiri, Beyrut 1411/1990.
- Akdoğan, İsmail, Rıdvan Kalaycı, "Suudi Arabistan'da İhyacı Hareketler Olarak Sahve ve Vehhabilik", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, c. 1, sayı: 1, Sakarya 2014, ss. 157-186.
- Akoğlu, Muharem, "İrak'a Şii Varlığı", *e-Makâlât*, c. 6, sayı: 2, 2013, ss. 391-428.
- Alper, Ömer Mahir, "Kandehlevî, Muhammed İlyas", *DİA*, c. 24, ss. 295-296.
- Ankan, Adem, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî İlimler Dergisi*, c.6, sayı: 2, 2011, ss. 39-64.
- Ankan, Adem, "Gilan'da Son Zeydî Yönetim (Âl-i Kârkîyâ)", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 20, 2009, ss. 1-26.
- Arjomand, Said Amir, *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*, The University of Chicago, Chicago 1984.
- Avcu, Ali, "Karnatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10-3, 2010, s. 199-246.
- Aydın, Rabia Kocaman, "İrak Türklerinin Sosyal Hayatı", *Yeni Türkiye*, 32-84 [Ortadoğu Özel Sayısı-III], Ankara 2016, ss. 428-438.
- Aytekin, Arif, "İbn Tümert", *DİA*, c. 20, ss. 425-427.
- Azimî, Mehmet, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kumuş Bir Şii Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy.2, Diyarbakır 2005, ss. 19-32.
- Babür, Zahirüddin Muhammed, *Baburname: Baburlun Hatıratı*, çeviren: Reşit Rahmeti Arat, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Bağlıoğlu, Ahmet, "Suriye'de Mezhep Hareketlerinin Güncel Siyaset Üzerine Etkileri", *e-Makâlât*, c. 6, sy: 2, 2013, ss. 495-523.
- Bağlıoğlu, Ahmet, "Lübnan'ın Tarihsel Dokusu ve Yöntem Anlayışındaki Mezhebi Etkiler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c.13, sy: 1, ss. 13-36.
- Bağrıyanık, Zülfiakar, "Etiyopya'da İslam ve Müslümanlar", www.afrika.com.tr/?pnum=43, 18.12.2017.
- Balanche, Fabrice, *Sectarianism in Syria's Civil War*, Washington Institute for Near East Policy, 2018.
- Baktır, Mustafa, Cezmi Eraslan, "Ebübekir Efendi", *DİA*, c. 10, ss. 276-277.
- Baştürk, Levent ve Diğerleri, *Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA, İstanbul 2013.
- Bennigsen, Alexandre A. ve Chantal Lemercier Quelquejay, *Sufi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*, çev. Osman Türer, Akçağ, Ankara 1988.
- Beşir Musa Nâfi ve diğerleri (editör), *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*, çev. Nurullah Çakmaktaç, Yarı Yayınları, İstanbul 2016.
- Bozan, Metin, "Şeyh 'Adî'siz Yezidîlik: Yezidîlerin 'Adî b. Musâfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.53, sy: 2, 2012, ss. 23-41.
- Bilge, Mustafa L., "Bahreyn", *DİA*, cilt: 4, s. 492-495.
- Birelvi, Ahmed Rıza, *Husâmu'l-Haremeyn, Müessesetü'r-Rıza*, Lahor 1427/2007.
- Binşık, Abdülhamit, "Hint Alt Kıtasında Gaybın Bilinmesine İlişkin Görüşler", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-V: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)*, 2003, s. 289-304.
- Binşık, Abdülhamit, "Pakistan'da Dini Grupların Yapılarının Anatomisi ve Birlikte Yola Devamın İmkânı", *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme: Mezhepler ve Dini Gruplar Arası İlişkiler*, (Sempozyum tebliğ metinleri), ed. Hayati Hökelekli ve Vejdî Bilgin, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Kur'an Araştırmaları Vakfı, Bursa 2015, s. 353-389.
- Bozkurt, Birgül, "Endülüste Gazzâli Algısı", *Beytulhikme*, 7/1, 2017, s. 245-309.
- Bucmar, Philipp, "Güney ve Güneydoğu Asya'da Mâtürîdîlik'in Geçmiş ve Bugünkü Yönleri", çeviren Hilmi Özden, *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, yayına hazırlayan: Ahmet Kartal, Eskişehir 2014, s. 115-131.
- Bulgar, Dumuş, "Kadiyânîlik", *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 13, 2008, ss. 1-38.
- el-Bütî, Muhammed Sa'îd Ramazan, *es-Selefiyye Merhaletun Zemeniyyetun Mubârake İla Mezhebul İslâmî*, 8. bsm, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1427/2006.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, c. 6, sy:2, 2013, s. 321-354.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Harciliğin Modern Bir Görüntüsü Olarak Tekfircilik", *İç Tehdit ve Riskler İşığında İslam Dünyasının Geleceği*, ed. Ahmet Emin Dağ, İnsamer, İstanbul 2016, s. 13-46.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Günümüzde Selefilik ve İslâmî Hareketlere Olan Etkisi", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, ed. Ahmet Kavas, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, ss. 485-524.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "11 Eylülle Derinleşen Aynılık: Suudi Selefiyye ve Cihadî Selefiyye", *Dini Araştırmalar*, 2004, c. 7, sy:20, ss. 205-234.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Biz Artık O Sapkınlardan Değiliz: Seleflerin Seleflerden Teberleri Üzerine Değerlendirmeler", *İslâmîyât*, 2007, c.10, sy:1, ss. 57-76.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Dişlamacı Müslümanlığın Orta Asya'daki İzdüşümleri: Selefilik Hareketi ve Taliban", *Orta Asya'da İslam*, editör Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevî Üniversitesi, Ankara-Türkistan 2012, III, s.1287-1324.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Sosyal, Siyasî ve Dini Yönleriyle Yemen Hûsî Hareketi", *Dîvân*, c.16, sy: 30, 2011, ss. 115-152.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Vehhâbilik", *DİA*, c. 42, ss. 611-615.
- Cater el-Muhacir, et-Tesis li-Târîhi's-Şia fi Lübnan ve Suriye, Beyrut 1992.
- Castellino, Joshua, ve Kathleen A. Cavanaugh. *Minority Rights in the Middle East*, Oxford University Press, Oxford 2013.
- Cole, Juan, *Roots of north Indian Shi'ism in Iran and Iraq: religion and state in Awadh 1722-1859*, Berkeley 1988.
- Çiçek, Kemal, "Dünya Müslümanlarının Nüfusu ve Dağılımı Pew Research Center'in Ekim 2009 Tarihli Raporu Çerçevesinde", *Yeni Türkiye*, sayı: 95, 2017, ss. 39-65.
- Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çeviren Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul, Alfa, 2016.
- Dangor, Solomon E., "Güney Afrika'ya İslam'ın Gelişi ve Güçlenişi: Cape'in Hollanda Sömürgesi Olduğu Dönemden Günümüze", *Yeni Türkiye*, sayı: 97, Ankara 2017, ss. 327-337.
- Demir, Habip, "Günümüz İran Hanefileri ve İran'da Hanefîlik-Mâtürîdîlik Çalışmaları", *Hanefîlik-Mâtürîdîlik Sempozyumu*, Kasta-monu 2017, ss. 312-324.
- Demir, Yeşim, "Suriye'nin Mezhepsel Yapısı ve Etkileri", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, s. 51-58.
- Duman, Bilgay, *İŞİD Sonrası Irak'ta Tartışmalı Yeni Aktör: Haşdi Şaabi (Halk/Millet Yiğınları)*, ORSAM, Ankara 2015.

- Dursun, Davut, "İslam Dünyasında Entegrasyon Hareketleri ve İslam Konferansı Teşkilatı, İşaret Yay., İstanbul 1999.
- Dursun, Davut, "21. Yüzyılda Dünya Müslümanlarının Nüfusu ve Dağılımı", *Yeni Türkiye*, sayı: 95, 2017, ss. 21-38.
- Dursun, Davut, "İslâm (Günümüz İslâm Dünyası; İslâm Ülkeleri ve Nüfusu)", *DİA*, c: 23, ss. 32-36.
- Ertem, Rekin, "Cinnah, Muhammed Ali", *DİA*, c: 8, ss. 16-18.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *el-İbâne an Usûl'id-diyâne*, tahkik: Fevkiyye Hasan Mahmud, Daru'l-Ensâr, Kahire 1397/1977.
- Fazıl Mustafa, "Azerbaycan'da İslam: Tarihi Gelişim ve Modern Bağlantılar", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, ss. 61-68.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İmamîyye Şiâsi*, Ağaç Yayınları, İstanbul 2008.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "İsnâaşeriyye", *DİA*, c: 23, ss. 142-147.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Bahâillik", *DİA*, c: 4, ss. 464-468.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "İbâziyye", *DİA*, c: 19, ss. 256-261.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Kâdiyânîlik", *DİA*, c: 24, ss. 137-139.
- Gleave, Robert M., *Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbarî Shi'i School*, Leiden, Boston, Brill 2007.
- Güner, Ahmet, *Büveyhîler'in Şî'i-Sünnî Siyaseti*, İzmir, Tıbyan Yayınları, 1999.
- Güner, Ahmet, "Şî'i Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, İstanbul 2011, c.1, ss. 151-170.
- Güngör, Harun ve Ünver Günay, "XIX. YY'dan Günümüze Türk Dünyası ve İslâm", *Yeni Türkiye*, sayı: 95, Ankara 2017, ss. 298-331.
- Habibov, Aslan, "Azerbaycan'da Devlet-Din İlişkileri", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, ss. 80-86.
- Habibov, Aslan, "Çağdaş Azerbaycan'da Mezhepler Arası Hoşgörü", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, ss. 87-95.
- Haid Zehrî, "Müsteviyâtü'l-İbdâ' fi İlimî-Kelâmî'l-Eş'arî lede'l-Mağâribe", *Cuhûdu'l-Mağâribe fi Hidmeti'l-Mezhebi'Eş'arî*, Merkezü Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Rabat 2012, ss. 49-175.
- Handmîr, Gıyasüddin, *Habîbü's-Siyer*, neşr. M. Debir Siyâki, İntişarat-ı Hayyam, Tahran 1380.
- İqtidar Husain Siddîqui, "Nizamşâhîler", *DİA*, c: 33, ss. 192-194.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, I-XIX, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1992.
- İbrahim et-Tihâmî, *el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib*, Kurtuba, Cezayir 1427/2006.
- İğde, Muhayyî, *Siyasi-İhtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbellîğin Teşekkül Süreci*, İFAV Yay., İstanbul 2016.
- İnayet, Alimcan, "Doğu Türkistan'da İslam ve Uygur Müslümanları", *Yeni Türkiye*, sayı: 96, Ankara 2017, ss. 317-324.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1339-1341.
- K. A. Nizami, "Hindistan, (Din)", *DİA*, c: 18, s. 85-92.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera' al-Nahr İslam Hukukçuları*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1976.
- Kılavuz, Ahmet Saim, "Berbehârî", *DİA*, c: 5, ss. 476-477.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, "Maziden Atıye Selefî Düşüncenin Anatomisi", *İslamiyat*, c. 10, sy:1, 2007, ss. 139-160.
- Kitagawa, Seiichi, "Güney Kafkasya'daki İslam Kuruluşlarının Ulusalallaştırılması: Azerbaycan'ın Ulusal Kimliğinin Oluşumunda İslamiyet'in Rolü", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, ss. 96-107.
- Konukçu, Enver, "Kutubşâhîler", *DİA*, c: 26, s. 500.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1979.
- Kutlu, Sönmez, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar :Hanefîlik- Maturidîlik- Yesevîlik, Ötügen Neşriyat*, 2. bsm., İstanbul 2017.
- M. Manazir Ahsan, "Cemâat-i Tebliğ", *DİA*, c: 7, ss. 293-294.
- Matsuzato, Kimitaka, Magomed Rasul İbragimov, "Dağistan'ın Yerel Yönetiminde İslam Politikası: Tarikat Kollan, Etnisite, Lokalizm ve Ruhani Kurul", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara 2017, ss. 201-224.
- el-Makdisi, Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed, *Ahsenü'l-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Brill, Leiden 1906.
- el-Makrizî, Ebû'l-Abbas Ahmed, *el-Mevâiz ve'l-İtibârî-zikri'l-Hitât ve'l-Âsar*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1418.
- Merçil, Erdoğan, "Âdilşâhîler", *DİA*, c: 1, ss. 384-386.
- el-Merrâküşî, Abdülvâhid, *el-Mu'cib fi Telhîsi Ahabârî'l-Mağrib*, tahkik: Selahuddin el-Hewârî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1426/2006.
- el-Mevâhibî, Abdülbâki, *el-Ayn ve'l-Eser fi Akâidi Ehlil-Eser*, thk: İsmâ Ravvâs Kalacı, Dârü'l-Memûn li'l-Turâs, Dimâşk 1407/1987.
- Mirza Abdallah el-Efendi el-İstehânî, *Riyâzu'l-Ulemâ ve Hiyâzu'l-Fuzâlâ*, c. 1-6, tahkik: Ahmed el-Hüseynî, el-Hayyâm, Kum 1401.
- Mohammadi, Abdullah, "Afganistan'da İslâm", *Yeni Türkiye*, sayı: 95, Ankara 2017, s. 512-531.
- Mohd Fakhruddin bin Abdul Mukti, "The Early Study of Kalam in the Malay World", *Jurnal Usuluddin*, sayı: 28, 2008, 51-78.
- Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, London, Yale University Press, 1985.
- Momen, Moojan, *Shi'i Islam: A Beginner's Guide*, Oneworld, London 2016.
- Muhammed Ebû Muhammed İmam, "Siyâdetü'l-Mezhebi'l-Mâlikî fi İfrîkiyâ Cenûbi's-Sahrah fi zillil-Memâlikil-İslamiyye", *el-İslâm fi İfrîkiyâ*, Camiatu İfrîkiyâ el-Âlemiyye, Hartum, 2006, ss. 89-123.
- Muhammed Pârsâ, *Risâle Müntehabe min Akideti Ebi'l-Kasim es-Semerkandî*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya, nr. 1663.
- Muhammed Rızâ Hakîmî, *el-Medresetü'l-Tefkikiyye; Kazâyâ İslâmiyye Muâsıra*, Arapça'ya tercüme: Abdülhasan Selman, Halil el-İsâmî, Dârü'l-Hâdî, Beyrut 1421/2000.
- Muhammed Sâlih el-Useymin, *Şerhu'l-Akide'ti'l-Vâsiyye*, Dar İbnü'l-Cevzî, Riyad 1416/2000.
- Muhammed Syaucillâh, *Endonezya'da Din ve Siyaset Nahdlatul Ulema Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2016.
- Muhammed Tayyib, *Ulemâu Diyüben'd; akideten ve menhecen*, Arapça'ya tercüme: Nurüalem Halil el-Ernîni, Mektebetu Darü'l-Ulum, Karaçi 1433/2011.
- Muhyüddin Süleyman, *el-İrâkû'l-İslâmiyyetü'l-Kübrâ fi Nicerya*, (Yayınlanmamış Master Tezi), Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Mekke 1414/1994.
- Mustafa Hamdû el-Alyân el-Hanbelî, *es-Sâdetü'l-Hanâbile ve ihtilâfuhum maa's-selefiyyetü'l-muâsıra fi'l-akide ve'l-fikh ve'l-tasavvuf*, Darü'n-Nur, Amman 2014.
- Nakash, Yitzhak, *İrâk'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev. Metin Saltoğlu, Elips Kitap, Ankara 2005.
- Nasır-ı Hüsvrev, *Sefemame*, çev. Abdülvehap Tarzi, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1994.
- Nasr, Vali, *The Shia revival : how conflicts within Islam will shape the future*, New York : W. W. Norton - Company, 2006.
- Nasr, Vali, "When the Shiites Rise", *Foreign Affairs*, Vol. 85, No. 4 (Jul. - Aug., 2006), p. 58-74.
- Onat, Hasan, "İran İslam Devrimi ve Şiîlik", *el-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, c.6, sy:2, 2013, ss. 223-256.
- Önerbay, Ayşe Şebnem San, "Amerika'da Müslüman Olmak", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, Ankara, 2017, ss. 401-409.
- Öz, Mustafa, "Tûsi, Ebû Ca'fer", *DİA*, c: 41, ss. 433-435.
- Öz, Mustafa, "Dildâr Ali", *DİA*, c: 9, ss. 297-298.
- Öz, Mustafa, "Usûliyye", *DİA*, c: 42, ss. 214-215.
- Özcan, Azmi, "Dârü'lulûm", *DİA*, c: 8, ss. 553-555.
- Paktürk, Şaziye, "Müslüman Ahmediye Cemaatini Tanıyalım", *Maneviyat Dergisi*, 1. Sayı, 2011, <http://ahmediye.org/pdf/Maneviyat.pdf>, 10.02.2015.
- Palabiyik, Hanefi, *Vallikten İmparatorluğa Gazneliler*, Ankara, Araştırma Yayınları 2002.
- Pew Research Center's Forum on Religion and Public Life, *Mapping the Global Muslim Population*, 2009, pewresearch.org, 03.11.2017.
- Pew Research Center, *The World's Muslims: Unity and Diversity*, 2012, pewresearch.org, 27.12.2017
- Prasad, Conon, "Gürcistan'daki Müslüman Topuluğun Güncel Durumu", *Yeni Türkiye*, sayı: 98, 2017, ss. 119-144.

- Radoncic, Edin, World almanac of the demographic history of Muslims, Trans. M. Durmic, Sarajevo 2013.
- Reetz, Dietrich, "Change and Stagnation in Islamic Education: The Dar al-'Ulum of Deoband after the Split in 1982," *The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages*, eds. Farish A. Noor, Yoginder Sikand and Martin van Bruinessen, Amsterdam University Press, Amsterdam 2008, p. 71-104.
- Resul Caferiyan, *Atlasu's-Şia*, Arapça'ya çeviren: Nasir el-Ka'bi ve Seyf Ali, el-Merkezül-Akademikî lîl-Ebhâs, Beyrut 2013.
- Roy, Olivier, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Morali, Metis Yayınları, İstanbul 2000.
- Said Fûde, *Min Tehâtütî't-Teymiyye maa Şems es-Selefi*, <http://www.aslein.net/showthread.php?t=11757>, 10.10.2013.
- Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A socio-intellectual history of the isna ashri shi'is in India*, I-II, Munshiram Manoharlal, Canberra 1986.
- Sâlih b. Abdilaziz Âlû's-Şeyh, *el-Leâilî'l-Behiyye fi Şerhi'l-Akîdetî'l-Vâstîyye*, thk: Adil Rifâ'î, Âsime, Riyad 1431/2010.
- Sâmî el-Melgûs, *Atlasu'l-Fırak ve'l-Mezâhib fit-Târîhî'l-İslâmî*, Riyad, Obeikan, 1438/2017.
- Sayeed, Sarah, "Amerika'daki Müslümanlar", *Medeniyet ve Değerler: Açık Medeniyet-İstanbul Yaklaşımı*, ed. Recep Şentürk, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2013, ss. 253-270.
- Sayyid Rami al Rifai, *Madhhab Demographics of the Muslim World (Who is the Main body of The Ummah)*, <https://sunnaahmuakada.files.wordpress.com/2014/09/who-is-the-main-body-of-the-ummah-muslim-demographics1.pdf>.
- es-Seffârîni, Şemsuddin Ebu'l-Avn Muham-med, *Levâmiu'l-Envârî'l-Behiyye*, c. 1-2, 2. bsk., el-Hâfîkîn, Dimaşk 1402/1982.
- Şehârenpûrî, Halil Ahmed, *el-Muhammed ale'l-Mütanned*, thk: Muhammed bin Adem el-Keveserî, Mektebetu Daru'l-Ulum, Karaçi 1433/2011.
- es-Sellâvî, *el-İstiksâ li-Ahbâri Düvelî'l-Mağribî'l-Aksâ*, tahkik: Cafer en-Nâsîrî, Muhammed en-Nâsîrî, ed-Dâru'l-Beyzâ, Dâru'l-Kitâb, 1418/1997.
- es-Semerkindî, el-Hakîm, *Tercüme-yi Sevâdî'l-Azam*, neşr. A. Habîbî, Tahran 1348/ 1969.
- Sevim, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Kamatilerine Karşı Selçuklu Seferi", *Bellekten*, Ankara 1960, c. 24, sy: 94, ss. 209-232.
- Seyyid Ebu'l-Hasan Nüwâb, *Dersnâme Coğrafya-i Teşeyyu; Teşeyyu der Cihân-i Muâsir*, Tahran, Dânişgâh-i Edyan ve Mezâhib 1393/2014.
- Siddık Hasan Han, *Habîetü'l-Ekvân (Luktatu'l-Aclân devamında)*, el-Bâbu'l-Âlî, el-Cevâib, 1296.
- Sikand, Yoginder S., "Muslim Madrasas in Contemporary South Asia", *Education as Social Action*, ed. Ashok Swain, Palgrave Macmillan, New York 2005, pp. 105-131.
- Stewart, Devin J., "Safevi İnan'a Âmilî Ulemânın Göçüne Dâir Notlar", çeviren Habib Kartaloğlu, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, c. 9, sy: 2, 2016, ss. 271-314.
- Şemsüddin es-Selefi el-Afgânî, *'Adâül-Mâturidiyye ilîl-Akîdetî's-Selefiyye*, c. 1-3, Taif 1419/1998.
- Şentürk, Recep, "Amerika'da Yaşayan Müslümanlar -Neden İslam Amerika'da En Hızlı Yayılan Din?-", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, İstanbul, İSAM Yay., 1998, ss. 85-130.
- Şenzeybek, Aytekin, "Başlangıçtan Günümüze Dürzilik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 31, 2011, ss. 175-217.
- Şevkî Ebu Halil, *Atlasu'l-Fırak ve'l-Mezâhib*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 2012.
- et-Teftâzânî, Saduddin, *Şerhu'l-Makâsîd*, c. 1-5, Tahkik: Abdurrahman Umayra, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998.
- Tan, Muzaffer, "Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.17, sy: 2, 2012, ss. 111-145.
- Tsurtsumia, Zaza, "Gürcistan'da İslam: Tarihi ve Bugünü", *Yeni Türkiye*, Sayı: 78, Ankara 2015, ss. 24-33.
- The Royal Islamic Strategic Studies Centre, *The Muslim 500: The 500 Most Influential Muslims 2018*, 2017, rissc.jo, 30.12.2017.
- Turay, Esra Doğan, "İran Alevileri ve Ehl-i Haklar'da Kadın Kırmışah Baba Yadigar'da Riyazatte Bulunan Kadınlar", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, c. 14, sy: 28, 2016, ss. 155-185.
- Türk, Fahri, "Tacikistan" *Yeni Türkiye*, sayı: 96, Ankara 2017, ss. 438-451.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs/Population Division, *World Population Prospects: The 2017*, New York, <https://www.compassion.com/multimedia/world-population-prospects.pdf>.
- Usta, Aydın, Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005), İstanbul 2007.
- Ümit, Mehmet, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, Araştırma yayınları, Ankara 2012.
- Ünal, Bekir, İran'ın Vekâlet Savaşı Stratejisi ve Suriye'deki Şii Milisler, Bilgesam Analiz, 2015.
- Üzüm, İlyas, "Nusayrîlik", *DİA*, c: 33, ss. 270-274.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Mâturidiyye", *DİA*, c: 28, ss. 165-175.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Eş'ariyye", *DİA*, c: 11, ss. 447-455.
- İsmail Yığıt, "Murâbitlar", *DİA*, c: 31, ss. 152-155.
- Yörükan, Yusuf Ziya, İslam Dini ve Mezhepleri Tarihi 2: İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler: İmam-ı Azam Ebu Hanife ve İmam Ebu Mansur-i Maturidî, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- ez-Zebidî, Muhammed Murtaşâ, *İthâtu's-Sâde*, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2002.
- Yarosh, Oleg, "Günümüzde Ukrayna Müslümanları: Yerel Gelişmeler ve Küresel Bağlantılar", *Yeni Türkiye*, sayı: 96, Ankara 2017, ss. 384-391.
- Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydileri*, Gümüşhane Üniversitesi Yay., Ankara 2012.
- Yavuz, Abdullah Ömer, "İbn Tümer'tin Mezhebî Kimliği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.21, sy:3, 2017, ss. 2069-2101.
- Yemelianova, Galina M., "Rusya'da İslam ve Devlet: Tarihi ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Yeni Türkiye*, sayı: 96, Ankara 2017, ss. 368-383.
- Yıldız, Tunahan, "Mezhep Çatışmasına Bir Etnik Grup ve Yerel Bağlam Üzerinden Bakmak: Irak Türkmenleri ve Telafer Örneği", *Türkiye Ortadoğu Çalışmalar Dergisi*, c.4, sy. 2, 2017, ss. 41-73.
- Yılmaz, Mustafa Selim, "Senüsi Akaidinin Tahlili", *Afrika'da İslamiyet*, ed. Ahmet Kavas, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, ss. 731-750.
- Yurdağur, Metin, "Ahbâriyye", *DİA*, c: 1, ss. 490-491.
- Yusu'f el-Alevî, "el-İslâm bil-Mağribî'l-Aksâ; es-Sâbit ve'l-Tegayyur", *Afrika'da İslamiyet*, ed. Ahmet Kavas, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, ss. 81-97.
- Yüksel, Erman, "Portre: Nuri Mâlikî", <http://www.aljazeera.com.tr/ajazeera-ozel/portre-nuri-malik>.
- İnternet Siteleri
www.sesric.org/ocstat.php, İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC).
www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2119rank.html, 16.12.2017.
<http://mazaheb.ac.ir>
<http://urd.ac.ir>
www.achaari.ma
<https://www.yenisafak.com/video-galeri/dunya-sii-lider-musulun-kurtarilisi-hz-huseyin-in-intikami-olacak-2112751>
<http://www.dastour.ir/brows/?lid=%20%20%20%20%2000350>
<http://www.bahair.org/index.php/tr/babi-hareketi>
<http://www.bahair.org/index.php/tr/turkiye-de-bahailik>
<http://www.ahmediye.org/kisiler/37-sir-zaferullah.html>